https://www.doi.org/10.31918/twejer.1923.1

e-ISSN (2617-0752)   p-ISSN (2617-0744)

شیعری کوردی، لە ڕوانگەی پێوەرەکانی دەقێتییەوە

بە نموونەی دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا

پ. د. نەوزاد وقاص سعید
زانکۆی سەلاحەدین – کۆلێژی پەروەردە

Nawzad.saeed@su.edu.krd

م. ڕێبوار محمد اسماعیل
زانکۆی سەلاحەدین – کۆلێژی پەروەردە

rebwarafo2@gmail.com

پوختە

ئەم تـوێژینەوەیە، ڕێگـایەکە بـۆ خسـتنەڕووی سروشـتی دەق، کە لە لایەن ڕەخنەگـر و تیۆریسـتەکانەوە جەختـی لەسـەر کراوەتـەوە و لە چوارچێوەی تیۆری ئەدەبی و ڕەخنەی ئەدەبی خوێندنەوەی جیاوازی بۆ کراوە.

لێـرەدا ئامـاژە بە سروشـت و بەهـای دەق کـراوە، لە ڕوانـگەی تێڕوانیینە تیۆری و ڕەخنەییەکانەوە، دواتر لەژێر ڕۆشنایی چەمکی دەق و پێوەرەکـانی دەقبوونـدا، خوێنـدنەوەیەکی تیـۆری و ڕەخنەیـی بـۆ دەقـی شیعری کوردی لە کرمانجی خواروو کراوە، شیعری کرمـانجی خـواروو جیاکـاری خـۆی هەیە، لە ڕووی زمـان و پەیامـداری و ناسـنامە و جـۆری ژانریەتـی و ڕەگەزە ئەدەبییەکـانی وەک "بیـر، خەیـاڵ، سـۆز، فـۆڕم"، ئەو ڕەهەندانەی پێکهاتەی دەقەکەیـان بیناکردووە، بە گۆڕانی هەر ڕەهەندێک شـێواز و بنیـاتی دەقەکەش گـۆڕاوە، ئەمەش لە ئەنجـامی لێکـۆڵینەوە و شیکردنەوە و میزانکردنی دەقی شیعری کرمانجی خواروو بەدەستدێت، بە بەکارهێنانی چەمک و پێوەرە تیۆری و ڕەخنەییەکان.

وشـە کلیلییەکـان: دەقێتـی، سروشـتی دەق، بونیـادی دەق، پەیامـداری، مەبەستداری، پەسەندێتی.

شـيعری کـوردی، لە ڕوانـگەی پێوەرەکـانی دەقێتـی، بە نمـوونەی دەقـی شیعری لە کرمانجی خوارووودا

پێشەکی

ئەم ناونیشـانەی سـەرەوە، لێکـۆڵینەوەیەکە لەسـەر چەمکـی دەق و پێوەر و خاسییەتەکانی دەقێتی، بە شێوەیەکی گشتی. دواتر باس لە دەقی شیعری دەکات لە شیعری کرمانجی خوارووودا، سەبارەت بە سنووری لێکۆڵینەوەکەش، سەرەتا لە ڕووی تیۆرییەوە چەمکی دەقێتی خراوەتەڕوو، دواتر لە چوارچێوەی پێوەرە گشتی و تایبەتییەکانی دەقەوە، بەشێوەیەکی پراکتیکی کار لەسەر دەقە شیعرییەکان کراوە، بۆ ئەم مەبەستەش سوود لە شیعری قوتابخانەی کرمانجی خواروو وەرگیراوە، چەند نموونەیەک لە شیعرەکانی "نالی، سالم، کوردی، مەحوی، حاجی قادری کۆیی و حەمدی"، وەرگیراون، و بۆ سەلماندنی بۆچوونە تیۆرییەکان تیشکیان خراوەتەسەر، بۆ ئەو مەبەستەش شیکردنەوەیان بۆ کراوە بەپێی پێوانە و پێوەرەکانی دەقێتی.

ڕێبازی پەیڕەوکراو لەم لێکۆڵینەوەیەدا، (وەسفی ـ شیکاری)یە، لەگەڵ خستنەڕووی هەندێک زانیاریی تیۆری لەسەر چەمکی دەق و دەقێتی، دواتر بە پشتبەستن بەم زانیارییە تیۆرییانە وەسفی پێویستمان بۆ دەقی شیعری لەم قوتابخانەیەدا خستووتەڕوو و نموونە وەرگیراوەکانمان شیکردوونەتەوە.

ئەم لێکۆڵینەوەیە لە چەند تەوەرەیەک پێکدێت: لە سەرەتادا، چەمک و پێناسەی دەق لە ڕوانگەی جیاجیا و بۆچوونە تیۆرییەکانی لەسەر دەق و بابەتەکانی پەیوەست بە دەق خراوەتەڕوو، دواتر ئاماژەمان بەو پێوەرە گشتی و تایبەتییانە کردووە، کە زاناکان بۆ دەقێتی و مەرجەکانی دەقبوون دیارییان کردوون، ئینجا لە تەوەرەیەکی تردا جەخت لە سروشت و خاسیەتی دەقی ئەدەبی کراوەتەوە، پاشان لەژێر ڕۆشنایی ئەو پێوەر و

خاسیەتە گشتی و تایبەتییانە، ئاماژەمان بە سروشتە گشتییەکەی شیعری کوردی لە قوتابخانەی کرمانجی خواروو کردووە، ئاست و سروشتی شیعری کوردیمان لەسەر ئەو بنەمایانە دیاری کردووە، ئەنجامەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیەش لە چەند خاڵێکدا خراونەتەڕوو، لە کۆتایشدا سەرچاوەکان ڕیزکراون.

چەمک و پێناسەی دەق لە ڕوانگەی جیاجیاوە

بە شێوەیەکی گشتی چەمکی دەق بابەتێکی فرە ڕەهەندە و لێکەوتەی زۆری لێ کەوتووەتەوە، وەک پرۆسەیەکی ناسادە و ئاڵۆز دەردەکەوێت و ناچێتە ناو پێناسەیەکی گشتگیر و ڕەهاوە، هاوکێشەیەکی جێگیر و دیاری بۆ نییە.

ئەمەش بۆ کۆمەڵێک هۆکار دەگەڕێتەوە، کە خۆی لە پێکهاتەی بنیادی دەق و ڕەهەند و جەمسەرەکانی پەیوەست بە دەق دەبینێتەوە. بە واتایەکی وردتر، دەرکەوتنی پرۆسەی دەق بە شێواز و فۆرمی جیاجیا، هەروەها بوونی بنیاتی هونەری و لایەنی زمانەوانی دەق و بوونی لەمێژینەی دەق و بەرهەمهێنان و زیندوویەتیی دەق و فراوانبوونی لێکەوتەکانی دەق و پەرەسەندن و گۆڕانی ژانرەکانی ئەدەب لەلایەک، تایبەتنەبوونی بەرهەمهێنانی دەق بە تاکە کەسێک و پەیوەستنەبوونی کردەکە بە قۆناغێکی دیاریکراوی ژیان و تێڕوانینە جۆراوجۆرەکان لەسەر سروشتی دەق لەلایەکی ترەوە، کاری پێناسەکردنی چەمکی دەقیان زۆر سەخت کردووە، لەبەر ئەم جووڵانە دەق ناتوانێت لە پێناسەیەکی گشتگیر و دیاریکراودا خۆی بەدەستەوە بدات. ئەمەش بۆ سیفەتی جووڵەی جەمسەرەکانی پەیوەست بە دەق و جووڵەی ئەم توخمانە دەگەڕێتەوە، کە بنیاتی دەقیان پێکهێناوە. سروشتی بەردەوامبوون و دووبارەبوونەوەیان لە سەردەمە جیاجیاکاندا هەیە و لە دۆخێکی دیاریکراودا بۆ هەمیشەیی جێگیرنابن، بەڵکو بەردەوام گۆڕانیان بەسەردادێت و لە جووڵە و

پەرەسەندنێکی ڕێژەیی دان. ئەمەش بۆ ئەو بیردۆزە فیزیکییەمان دەبات، کە تەنی گۆڕاو ناچێتە ژێر باری پێناسەیەکی ڕەهاوە، چونکە لە دۆخی جووڵەدا شێوە و تایبەتمەندیی تەنەکە دەگۆڕێت، بۆیە لە دۆخی گۆڕاندا هەر جووڵەیەک پێناسەیەک بەرهەم دێنێت. ئەم بیردۆزە بۆ دەقیش دەگونجێت و چەمکی دەقیش مەحکومە بەهەمان بنەمای فیزیکی.

دەق خاوەنی سروشتێکی گۆڕاوە، ئەمەش بەهۆی گۆڕان و جووڵەی ئەو پێکهاتە و ئاستانەی، کە بنیاتی دەقەکەیان پێکهێناوە. لەسەر ئەو بنەمایە دەق وەک چەمکێک مامەڵەی ئەدەبی و فەلسەفی و زمانەوانی لەگەڵدا دەکرێت، لە گۆشەنیگای جیاجیاوە سەیرکراوە و لەسەر بنەمای جۆراوجۆر پێناسەکراوە، چەندیەتی و چۆنیەتی بنیات و ڕەهەندەکانی پەیوەست بە دەق، تێڕوانین و بۆچوون و ڕووچوونی جیاجیای لەمەڕ دەقەوە بەرهەم هێناوە. هەر یەکە لە ئاراستەیەک و بەپێی بوار و شارەزایی خۆی لە دەقی ڕوانیوە و پێناسەی چەمکی دەقی کردووە. بۆ نموونە هەندێک بۆ پێناسەکردنی چەمکی دەق لە جەمسەری بکەر و بەرهەمهێنەری دەق و ژینگەی دەق دەوەستن و هەندێکی تر لە بنیاتی زمانی و هونەری و ئاستی ئیستێتیکی دەق دەڕوانن و هەندێکی تر لە پەیامداری دەق و لێکەوتە و کاریگەری بەسەر خوێنەرەوە، هەندێکی تر لە فۆرم و قەبارەی دەقەوە دەق پێناسە دەکەن، هەر یەکە لەمانە لە ڕوانگەی خۆیی و بوارەکەی خۆیەوە لە سروشتی دەقی ڕوانیوە، چییەتی و چۆنیەتی سروشتی دەقیان لە گۆشەیەکەوە پێناسەکردووە، دەشێت گۆشە و لایەنی تریان فەرامۆش کردبێت، دەکرێت بڵێین هەموو ئەم پێناسانەی، کە بۆ چەمکی دەق خراونەتەڕوو کە هەندێکیان پەیوەستن بە لایەنی تیۆری و هەندێک بە لایەنی پراکتیکی دەق و هەندێکیان پەیوەستن بە لایەنی هەنوکەیی دەق و هەندێکیان بە لایەنی مێژووی دەق یان بابەتیبوونی دەق و لایەنی کۆمەڵایەتی دەق، هەموو ئەمانە بەیەکەوە تێگەیشتن و ڕوونکردنەوەیەکی فراوان لەسەر چەمکی دەق بەرجەستە

دەکەن، ((دەق "سوود" و گرنگی خۆی وەک لایەنێکی تیۆری لە زانستی دەق و تیـۆری دەق و شـیکردنەوەی دەقـدا وەردەگرێـت، لە هەمـوو ئەمانەشدا پێناسە و تێگەیشتنی جیاواز بۆ دەق، لە ڕووی کۆمەڵایەتی و زمانی و ڕۆشنبیری و مێژووی و هزریدا لە ئارادا هەیە)). (بایز، ٢٠١٣، ل٧٤ ـ٧٥) ئەگەر سەیربکەین, دەبینین کە تێڕوانینی کۆن جیایە لەگەڵ ڕوانگەی نوێخوازەکان بۆ چەمکی دەق، هەروەها پێناسەی فەلسەفە بۆ دەق لە پێناسەکانی تر جیایە، بەو واتایەی هەر یەکە لە بوارەکانی تری وەک: (زمانەوانی و ئەدەبی و هونەری و ئاینی... تاد) پێناسەی خۆیان بۆ ئەم چەمکە هەیە. هەروەک وتمان تەنانەت لەناو خودی یەک بواریشدا، ئاراستە و تێگەیشتنی جیاجیا هەیە، زاناکانی ناو یەک بواریش هەریەکەیان بە جۆرێکی جیا لە سروشتی دەق دەڕوانن، ڕەخنەگرێک یان شاعیرێک یاخود ئەدیبێک دوور لە ڕوانگەی زانستی لەژێر کاریگەریی هونەر و ئەدەب و ئیستێتیکیەوە پێناسەی دەق دەکات، کۆمەڵناس بەهای دەق بە کۆمەڵگاوە پەیوەست دەکات، زانا دەروونناسەکان گرنگی خۆیان لە لایەنی دەروونی نوسەر و نائاگایی دەقدا چڕدەکەنەوە، توێژەری زمانەوانی پرۆسەی دەق بە کەرەستە و ئاستەکانی زمانەوە بەند دەکات. هەندێک زانا لەسەر بنەمای لایەن و مەبەستێکی دیاریکراو پێناسەی دەق دەکەن و بەشێکی تریش زۆر فراوانتر و لە چەند ڕوویێکەوە بۆ پێناسەکردنی دەق دەچـن، بـۆ نمـوونە لای (هیلمسـلیف) ((دەق مانـایەکی زۆر فراوانـی وەرگرتـووە، دەق هەمـوو گۆکردنێـک دەگـرێتەوە، جـا نوسـراوبێت یـان وتراوێکی زارەکی بێت، درێژ بێ یاخود کورت، کۆن بێت یا نوێ)). (بن ذریـل، ٢٠٠٠، ص٥٤) دەق بەپێـی ئەم پێناسـەیە، ڕووبەرێکـی فـراوان دەگرێتەوە، لێرەدا دەق دەبێتە هەڵگری کۆمەڵێک ناسنامە لەبەر فراوانی و هەمەلایەنـی پێناسـەکە، دەق بە ئاراسـتەیەکی دیـاریکراو و سـەردەم و فۆڕمەوە نەبەستراوەتەوە هەروەها بە شێوازی بەیانکردنیش مەرجدار نەکـراوە، لە بەرانـبەر ئەم ناسـاندنە فـراوانەی دەقـدا، کە زۆر لایەن دەگرێتەوە، پۆل ڕیکۆر(Paul Recour) پێناسەی دەق لە هەندێک لایەنی

وەک لایەنــی زارەکــی دوور دەکــاتەوە و جەخــت لە پرســەی تۆمــارکردن دەکــاتەوە و دەڵێــت: ((دەق ئەو گوتــارەیە، کەوا بە نوســین جێگیــر کــراوە)) (یقطــین، ١٩٨٩، ص٥). لێــرەدا ئەوە دەبینــین، کەوا پــۆل ڕیکــۆر دەق و خۆســەلماندنی دەق پەیوەســت دەکــات بە پڕۆســەی نوســینەوە، لێــرەدا فۆرمێک بۆ دەق دروست دەبێت، ئەمەش خۆی لە خۆیدا مەرجدارکردنی چەمکــی دەقە و لەمەشــەوە ئامــانجی پێناســەکردن و تێڕوانینــی دەق لە گۆشەیەکەوە دێتەجێ.

هەندێکی تر بۆ چەمکی دەق باس لە بەشداری و ڕێژەی دانەی زمانی دەکەن، لە پڕۆسەی بەرهەمهێنانی دەقدا. واتە دەرکەوتەی دەق لە ڕووی قەبــارە و ڕێــژەی وشــە و ڕســتەی بەکارهــاتوو لەگەڵ ئەو واتــایەی کە لێیانەوە بارکراوە، یاخود بڵێین قەبارەی بەرجەستەکراوی دەق وشەیەک دەبێــت یــان ڕســتەیەکە یــاخود پەراگــراف و بەرهەم و کتێبێکــی تەواوە، یاخود دێڕە شیعرێکە یان غەزەلێکە یانیش بە قەد قەسیدە و ڕۆمانێکە، هەندێک لە ڕووی قەبارەوە بەرجەستەبوونی دەق گەورەتر لە ڕستەیەک دەبینن، دەق ((ئەو دانە زمانییە دەگرێتەوە، کە لە سەروو ڕستەیەکەوە پێکــدێت)) (ڕافیــل، ٢٠٠٩، ل٤٣). هەروەهــا تــۆدۆرۆڤ (Todrouf) لە پێناسەیەکیدا بۆ دەق ئەوە دەخاتەڕوو، کە ((دەق پێکهاتەیەکی سەربەخۆی داخراوە و لە کۆمەڵێ ڕستە پێکهاتووە و واتایەکی ڕوونی هەیە) (مشیر، ٢٠١٤، ل٤٧). لێرەدا دەق وەکو پێکهاتەیەک سەیر دەکرێت، کە سیفەتی سەربەخۆی هەیە و ناچێتە دۆخی پەراوێزبوونەوە، ڕستەیەک یان چەند ڕستەیەک ئەم پێکهاتە سەربەخۆیەیان پێکهێناوە، کە بەهۆی بەخشینی واتا و مەبەســتی دیــاریکراوەوە جیــادەکرێنەوە، ئەم واتــایەش لە قەبــارەی کۆمەڵێک ڕستەدا خۆی دەنوێنێت، هەرچەندە بەپێی بۆچوونی تۆدۆرۆڤ، تایبەتمەندی سەربەخۆیی و داخراوی سنووری دەق دیاریدەکات، بەڵام ئەم تایبەتمەندییەش دواتر لە بوونی ڕستەیەک یان کۆمەڵە ڕستەیەکەوە پەیــدا دەبێــت. بە بــڕوای ڕۆلان بــارت (Roland Barthes) (دەق

پێکهـاتەیەکی ئـاڵۆزی هەیە وەک تەون و چنـین وایە، کۆمەڵێـک وشــە و ڕستەی بەدوای یەکدا هاتوون و هەموویان پێکەوە وێنە و یەکەی واتـادار دروســتدەکەن) (عیاشــی، ٢٠٠٢، ص١٢٢). جــگە لەوەی کە ڕۆلان بــارت ئاماژە بە قەبارەی دەق دەکات بەوەی، کە لە تەونێکی ئـاڵۆز پێکدێت، کە چەندین وشـە و ڕستەی لە خۆگرتووە، ئاماژە بەوەش دەکات، کە ئەم لە خۆگرتنە بەیەکەوە گونجاون و بەجۆرێک وێنەیەکی واتادار بەرهەمدێنن و هەنـدێکی تـر بـۆ بەرهەمهێنـانی دەق یـاخۆد بـۆ دروسـتکردنی وێنەیەکـی واتـادار لە دەقدا، پێوەر بۆ ڕێژەی بەشداریی وشـە یان ڕسـتە دانانێن و بەلایـانەوە بنەمـای چەنـدیەتی بـۆ دەق گرنـگ نیـیە، دەکرێـت دەق نەگـاتە ڕێژەی ڕسـتەیەکی تەواو و لە وشـەیەکدا بەرجەسـتە بێت، بـۆ نموونـە بە بۆچوونی (هیلمسلیف) کورتی و درێژی لە گۆکردنـدا بـۆ دەقبـوون مەرج نییە، لە ڕوانگەی ئەوەوە ((وشەی "ڕاوەستە" بۆ خۆی بە تەنها دەقێکە و چ جیـاوازییەکی لەگەڵ ڕۆمانێکـدا نیـیە، چـونکە لە ڕوانـگەی نـاوبراوەوە هەمـوو بەرهەمهێنراوێکـی زمـانی بـۆ خـۆی بـریتییە لە دەقێکـی تەواو)) (خەیات، ٢٠١١، ل٨). چونکە ئەم وشەیە یەکەیەکی زمانییە و پەیامێکی لە خۆیدا هەڵگرتووە، دەتوانێت لە ڕووی واتـاوە ئامـانجی خۆی بپێکێت، هەر بـۆیە ((بـۆ دەق پێوەری چەندیەتی پێویست نییە، دەق دەکرێت وشـەیەک بێت یـان ڕسـتەیەک بێت یـانیش بەرهەمێکی ئەدەبی بێت، دەق یەکەیەکـی واتاییە و فۆڕمی دیارکراوی نییە)) (یقطین، ١٩٨٩، ص١٨). هەروەها ئەگەر سـەیربکەین دەبینـین، کەوا ((زۆربەی دەقە باوەکـان لە یەک ڕسـتە کەمتـر پێکهاتوون، وەک: " ئاگاداریی لافیتە، بۆ فرۆشتن، داخـراوە" واتە کـورتی و درێژی لەبەرچاوناگیرێت)) (توفیـق، ٢٠٠٢، ل٣٢). لە ڕاسـتیدا بەکارهێنـانی فـۆڕمی وشــەیەک بـۆ دەقێکـی بچـووکە، ئەم فـۆڕمە بە ڕەهــایی و بەم قەبــــارەیەی کەوا هەیەتـــی، بــێ هــــاوپێچ و دابــــڕاو لە دەوروبەر و مەدلوولەکانی پەیوەست بە وشـەکە ئامـانجی دەقێتی خۆی ناپێکێت. ئەو وشــــەیەی، کە وەکــو دەقێــک مــــامەڵەی لەگەڵــدا دەکرێــت لە ڕاســتیدا پرۆسـەیەکە و پەراوێـزی ونبـووی هەیە، تەنیـا وشـەیەکی دەرکەوتـووە و

باقی تری پڕۆسەکە ئەرکی خۆی بەهۆی دەوروبەر و کات و زانیاری هاوبەشی نێوان نوسەر و خوێنەر جێبەجێدەکات، دەق بەبێ ئەوانە دەبێتە دانەیەکی فەرهەنگی ئەبستراکت، دەقیش لەم دانە فەرهەنگییە بچوکەدا خۆی بەیان ناکات، هەر بۆیە ((لە تێگەیشتنی باودا دەق دانەیەکی زمانیی پاش ڕستەیە، واتە زیاتر لە ڕستەیەک لە ڕۆنانیدا بەشدارن، دەبێت ئەم ڕستانە بە ڕێگای جۆراوجۆری ڕێزمانی پێکەوە ببەسترێن، تا هەموو کەس وەک دانەیەکی پتەو وەریگرێت)) (ڕافێل، ٢٠٠٩، ل٤٣). واتە لە دەقێکدا چەند وشە و ڕستەیەک بەشدار دەبن، تا سەربەخۆیی دەقەکە تێردەبێت، هەرچەندە ئەگەر وشەیەک یان ڕستەیەکیش دەرکەوێت، چونکە دەگونجێت وشەیەک یان ڕستەیەک ببێت بە سەرە و ئەوانی تر لە پەراوێزدا بن، لە وێوە یارمەتی پڕۆسەی مەبەستداری نوسەر و تێگەیشتنی خوێنەر بدەن، بە تایبەتی دەقی ئەدەبی لە هەر فۆڕمێکدا جێگای بکرێتەوە، ئەوا هاوپێچەکانی پەیوەست بە دەقەکە، یارمەتی پڕۆسەی دەقێتی بەرهەمەکە دەدەن، کە بەشێکی زۆریان لە هاوپێچەکانی پەیوەست بە دەقەکە لە دەرەوە و لە دوورەوەی دەقەکەدا وەستاون.

بە شێوەیەکی گشتی، زۆربەی ئەوانەی لە تیۆری ئەدەبی و شێواز و ڕەخنەی نوێ کاریان کردووە، بە تایبەتی ئەوانەی پابەندن بە تیۆری دەقەوە، دوای سەرهەڵدانی فۆڕمالیست و لێکۆڵینەوەی زمانەوانە نوێیەکان، بە ئاراستەی سایکرۆنیکی زمان بۆ چەمکی دەق دەچن و لەسەر هەمان بنەمای زمانیش مامەڵە لەگەڵ دەقدا دەکەن. دەق وەک کەرەستە و یەکەیەکی گەورەی زمانی دەهێننە بەرباس و لە ناو بازنەی زمان و پڕۆسەی زمانەوانیدا دەق دەخەنەڕوو، بۆ بەرهەمهێنانی دەقێک یان بەرهەمێکی ئەدەبی، زمان باڵادەستی خۆی بۆ ئەم پڕۆسەیە لە ئەستۆ دەگرێت، بۆیە ناسنامە و بوونی دەق بە زمانەوە پەیوەستە، (ڕۆلان بارت) بە ڕادەیەک جەخت لە زمان دەکاتەوە نەک هەر بۆ دەق، بەڵکو تەنانەت زمان دەکات بە بوون و ناسنامەی مرۆڤیش، دەڵێت: ((مرۆڤ بە بەبێ

زمـان هـیچ بـوونێکی نیـیه)) (بەرزنجـی، ٢٠٠٩، ل٢٣). نووسـەر لە ڕێگەی بەکـاربردنی زمـانەوە، تێگەیشـتن و بینـین و بـاری سـایکۆلۆژی خـۆی لە فۆڕمێکـدا بەرجەســتە دەکــات، ئەم بەرجەســتەبوونەش لە دەقــدا خــۆی دەبینێـتەوە، (شـلایر مـاخر) پێیوایـە، کـە ((دەق ناوەنـدێکی زمـانییە، فکـری نووسەر دەگوازێتەوە بۆ خوێنەر، زمـانیش ئەو چوارچێوە و زەمینەیە، کە نووســەر کــاری تێــدادەکات بــۆ ئەوەی بیــر و هــزر و بۆچوونەکــانی بگــوازێتەوە)) (ابوزیــد، ١٩٩٩، ص٢١). بەلای شــلایر مــاخر پرۆســەی گواسـتنە و بەرجەسـتەکردن و وێنـاکردنی بیـر و هـزری نوسـەر بەهـۆی زمانەوەیە بەو هەموو ئەو تایبەتمەندییانەی، کەوا زمان هەیەتی.

سروشتی دەق و پێوەرەکانی دەقێتی

تێـڕوانینە جیاوازەکـانی سـەر دەق و پێناسـەکردنی دەق لە گۆشـەی جیاجیـاوە، هەروەهـا خسـتنەڕووی چەمکـی دەق لەسـەر بنەمـای بنیـاتی زمـان، مەدلـوول بـۆ مەبەسـتی هـزری و کۆمەڵایەتی و پەیوەسـتی دەق بە سـیاق و فـۆڕم، لە لایەک و باسـکردنی دەق لە چوارچێـوەی ئاسـتەکانی زمـان و واتـا و دەقئـاوێزان و خـوێنەر و جەمسـەری تـر لە لایەکـی تـر. بـابەتێکی تـر دێنێتە پێشـەوە ئەویـش بـابەتی دەق و نـادەقە یـاخود بڵێـین بابەتی دەقێتییە (Textuality). ئەم بنەمایانە کە هەر یەکە بە شـێوەیەک لە شێوەکان لە پێناسـەکردنی سروشـتی دەق و چییەتی دەق جەختی لەسـەر کـراوەتەوە، بـوون بە پێـوەر و بەرگـی دەقبـوون، مەرج و پێوەرەکـانیش کاریگەرییان لەسەر ناسنامە و بەهای دەق و سنووردانان لە نێوان دەق و نادەقدا هەیە، نادەق بە واتای خاڵی بوون لە بنەمـادا و نـاتەواوی لە بنیـاتی زمـان و بنیـاتە هـونەری و جەمسـەرەکانی پەیوەسـت بەدەقەوە. دیسـانیش پێوەر و ڕەگەزەکانی دەقبوون جۆراوجۆرن و جیاوازی لە نێوان زانایانی بـواری دەقناسـیدا دێـتە گـۆڕێ، ڕخنەگـران پێکهـاتەی دەقبـوون بـۆ چەنـد بنەمایەک دەگێڕننەوە بەپێی بوار و تێڕانینیان لە ئاراستەیەکی دیاریکراودا،

بۆ نموونە بەپێی بۆچوونی لۆتمان (L. Lotman) دەقبوون پشت بە چەند پێکهاتەیەکی دیاریکراو دەبەستێت لەوانە:

١. **گوزارشـتی دەق:** دەق تەمسـیلی کۆمەڵێک پەیوەنـدیی دیـاریکراو دەکـات، کە جیـاوازە لە بنیـاتە دەرەکییەکـانی دەق، ئەگەر دەقەکە دەقێکـی ئەدەبـی بێت، ئەوا گوزارشـت کـردنەکەی بەهـۆی هێمـا زمانییەکـان تەواو دەبێــت، گوزارشـــتی دەق و ناگوازرشـــتی دەق ناچارمـــان دەکـــات، کەوا گوزارشتی دەق بە بەرجەستەیەکی مادی دابنێین.

٢. **دیـــاریکردن:** دەق پێکـدێت لە دەلالەتێـک، کە ناکرێـت بەش بەش بکرێـت، وەک ئەگەر چیـرۆک بێـت یـان بەڵگەنـامە و قەسـیدەیەک بێـت، دەقەکە کـۆی مەبەسـتەکە دەگـوازێتەوە، خـوێنەر هەر یەکە لەو دەقـانە بە سـیمای تـایبەتی خـۆی دەناسـێتەوە، لەبەرئەوە سـیمای هەر یەکێـک بـۆ دەقێکی تر گوازرایەوە، ئەوا دەبێتە هۆکارێکی گرنگ بۆ پەیدابوونی مانای نوێ.

٣. **تایبەتمەنـــدیی بنیـــاتی دەق:** دەق تەنیـــا بریتـــی نیـــیە لە بەدوای یەکداهاتنێک لەنێوان هێماکانی دوو ئاستی لێکجیادا، ڕێکخستنی ناوەکی دەگوازێتەوە بۆ ئاستی ئاسۆیی، بوونی بنیات مەرجێکە بۆ تەواوکردنـی دەق. (بحیری، ١٩٩٧، ص١١٦ ـ١١٧)

لۆتمـان جەخت لەسـەر چەند بنەمـایەک لەسـەر دەقێتی دەکاتەوە، کە پێکهـاتەی دەقیـان پێکهێنـاوە، گوزارشـتکردنی دەق، کە لەپەیوەنـدییەکان و بنیـاتە دەرەکییەکـانی دەق و هێمـا زمانییەکـانەوە دروسـتدەبێت و ئەمەش دەبێتە ڕەهەنـدێکی بەرجەسـتە بـۆ دەقێتـی، فـۆڕمی دەق یەکێکـی تـرە لە بنەماکان ئەم فۆڕمە ئەگەر ژانرێکی ئەدەبی بێت گوزارشـت لە دەلالەتێک دەکـات و خاســیەتی خــۆی وەردەگرێــت، گواســتنەوەی خاســییەتەکان دەلالەتـی نـوێ بەرهەمـدێنێت، بـوونی بنـایەتە جیاجیاکـانی زمـان لەســەر ئاستی ئاسۆیی و ناوەکی و ئەو بنیاتەی ڕێکخستن بۆ ئەم ئاستانە دەکات،

پێکهاتەیەکی تری دەقبوونە، هەروەها ڤاندایکیش (**Van Dyck**) بۆ بابەتی دەق جەخت لە بنەمای بنیاتی دەق دەکاتەوە ڤاندایک جیاوازی دوو جۆرە بنیاتی جیا دەخاتەڕوو ئەوانیش: ("بنیاتی ڕووکەشی دەق و بنیاتی قووڵی دەقن"، ئەم دوو جۆرە بنیاتە گرنگترین تەوەرەن لە بوون و پێکهاتەی دەقدا، بنیاتی ڕووکەش لەسەر ئاستی بەکاربردنی وشە و ڕاناو و جێناوەکان دەوەستێت، هەرچی بنیاتی قووڵی دەقە پەیوەستە بە بنیاتی دەق لە ڕووی بابەتی زمان و دارِشتنەوەی زمان و شێواز و هێڵە سەرەکییەکانی دەق، لەگەڵ توانای کورتکردنەوەی دەق لە ناونیشاندا) (زنیاک، ٢٠٠٣، ص٥٦). لێرەدا دەبنین ڤاندایک دەقیەتی لە دوو جۆرە بنیاتدا کورتکردووەتەوە، بەهۆیەوە هەم چەمکی دەق دەخاتەڕوو هەمیش هێڵێک لە نێوان دەق و نادەق دەکێشێت، ئەو خاسیەتانەی، کە لە دەقێتی دەقێکدا بوونیان هەیە، بەسەر بنیاتی ڕووکەش و بنیاتی قووڵی دەقدا دابەشیان دەکات، چەندیەتی و چۆنیەتی پێکهێنەکانی ئەم بنیاتانە دەقێتی دەخنەوە. گرنگی پشتبەستنی دەقێتی دەق بە بنیاتە جۆربەجۆرەکان لای زۆربەی لێکۆڵەرانی ئەم بوارە جەختی لەسەر کراوەتەوە. هەروەک دەبینین، ئەمە لای ئیریک ئەنکفیست (**N. Enkvist**) بەدی دەکرێت، کە لە بەرهەمەکەی خۆیدا بە ناوی (بنیاتی دەقی سەلیم) ئاماژە بە دەقێتی دەق دەکات. دەق لە سێ جۆرە ڕەگەزی سەرەکی پێکدێت کە بریتین لە:

١. دەق پشت بە بنیاتی ڕێزمانی تەواو دەبەستێت، ڕستەی ناتەواو دەقی ناتەواو بەرهەمدێنێت.

٢. دەق پیشت دەبەستێت بە شێوەی بەیەکەوە بەستانی ڕستەکان و پەیوەندی نێوانیان.

٣. دەق پشت بە دەوروبەر (سیاق) دەبەستێت. (انکفیست ، ٢٠٠١ ، ص١١٣)

ئەنکفیست دەقێتی دەبەستێتەوە بە هەردوو بنیاتی ئاسۆیی سینتاکسی دەق و بنیاتی ستوونی و پەیوەندیی لۆژیکی یەکەکانی پێکهاتەی دەق، لەگەڵ تەوەرەی دەوروبەر، واتە ژینگەی بەرهەمهێنانی پرۆسەی دەق بەهەموو شێوە و بارەکانی دەروونی و کۆمەڵایەتی و جەمسەرەکانی بەرهەمهێنەری دەق و ڕەهەندەکانی پەیوەست بە دەوروبەری دەقەوە. ڕۆلان بارت جەخت لەسەر پێوەری چێژی دەق دەکاتەوە، (لای بارت دەق لەشە زۆرتریش لە لەشی ژنێکی جوان دەکات، ئەو خۆشییەی دەماندات هاوشێوەی خۆشی لەشێکی ژنانەیە...، سەرخۆشی "موتعە"ی دەقیش تەنیا کاتێک دەستەبەر دەبێت کاتێک بنیادەکانی زمان هەروەها تێکڕای بنیادە ئایدۆلۆژییەکان تێکبشکێنرێن، چونکە لای بارت سەرخۆشی شتێکی ناکۆمەڵایەتییە، کەواتە تەنیا پێوەری دەق سەرخۆشییەکەمان دەداتێ) (سەراج، ٢٠١٣، ل١٤٩). ڕۆلان بارت لە کتێبی "چێژی دەق"دا ئاماژە بە بنەمای چێژ و موتعەی دەق دەکات، کاتێک دەستی بەسەر بنیاتەکانی تری دەقدا داگرت، ئەوا پێوەری چێژی دەق دروستدەبێت. یەکێکی تر لەو زانایانەی، لە بواری چەمکی دەق و دەقناسیدا لێکۆڵینەوەی وردی خستۆتەڕوو، دیبوگراندە (Robert De Bojerand)، کە بەشێوەیەکی فراوان لە چەمکی دەقێتی دەڕوانێت، لە چەند خاڵێکدا ئاماژەیەکی گشتی بە پێوەرەکانی دەقبوون کردووە، کە وەک مەرجێک بۆ دەقێتی دەق دەردەکەوێت لای دیبوگراند، کە بریتین لەم پێوەرانەی خوارەوە:

("بەیەکەوەنوسان Cohesion"، "گونجان Coherence"، "مەبەستییەتی Lintentionality"، "پەسەندی Acceptability"، "هەڵوێست Situationality"، "دەقئاوێزان Intertextuality"، "ڕاگەیاندن Informativity"). (بوقراند، ١٩٩٨، ص ١٠٣ -١٥)

ئەم پێوەرانەی، کەوا دیبوگراندە بۆ دەقێتی دەق خستوتییەڕوو، پێوەری گشتی و هەمەلایەنن، ناسنامەی دەقێتی پێکدەهێنن و سنوور لە

نێوان دەق و نادەق دەکێشن، ئەم پێوەرانەی ناوبراو هەموو جەمسەر و خاسیەتێکی پەیوەست بەدەق لە خۆی دەگرێت، ڕەهەندی دەرەکی دەق و پرۆسەی بەرهەمهێنانی دەق و ئاست و بنیاتە پێکهێنەکانی دەق و هەروەها کاریگەریی دەق بەسەر دەوروبەرەوە، ئەگەر بە شێوەیەکی گشتی سەیر ئەم پێوانە بکەین دەبینین، کەوا ئەم حەوت پێوەرانەی دەقێتی بەسەر سێ ئاستدا دابەش دەبن، بەم شێوەیە:

١. ئەو پێوەرانەی پەیوەستن بە خودی دەقەوە، وەک پێوەری (بەیەکەوەنوسان و گونجان).

٢. ئەو پێوەرانەی پەیوەستن بە بەکارهێنەری دەق، وەک پێوەرەکانی (مەبەست و پەسەندی).

٣. ئەو پێوەرانەی پەیوەستن بە ژینگەی مادی و ڕۆشنبیری بازنەی دەق، وەک پێوەرەکانی (ڕاگەیاندن، هەڵوێست و دەقئاوێزان) (مصلوح، ١٩٩١، ص١٥٤).

ئاستی یەکەم: کە پێوەرەکانی بەیەکەوەنوسان و گونجان لەخۆی دەگرێت، پەیوەندیی ئاسۆیی دەگرێتەوە، کە خۆی لە پابەندبوونی دەق دەبینێتەوە بە یاسا فەرهەنگی و ڕێزمانی و وشەسازییەکان بۆ دروستکردنی وشەی لێکدراو و گرێ و ڕستەی ڕێزمانی، هەروەها لەگەڵ پەیوەستبوونی دەق بە بنەما واتاییەکانی وەک ناسنامە و بابەتی دەق و بنەمای خستنەڕووی زانیاری و کۆتایی پێهێنانی بابەت و بنەما لۆژیکییەکانی تر.

ئاستی دووەم: پێوەری مەبەست و پەسەندی دەگرێتەوە، کە لە بازنەی ناوەکی دەق دووردەکەوێتەوە، خۆی بە ئامانجی بەرهەمهێنەری دەق و نیازی دەق دەبەستێتەوە، هەروەکو (میخاییل باختن) دەڵێت: ((دەق لە ڕێگەی دوو هۆکاری گرنگ دەبێت بە دەق ئەویش مەبەست و

بەجێهێنـانی مەبسـتەکەیە، ئەم دوو لایەنە بە شـێوەیەکی ڕاسـتەوخۆ کـار لەیەکتـر دەکەن، ئەم کـارلێکەش لەسـەر پڕۆسـەی دەقێتـی ڕەنگـدانەوەی دەبێت)) (باختن، ١٩٨٥، ص٤٠). ئەمە سەبارەت بە پێوەری مەبەستداری، هەرچـی پێـوەری پەسـەندێتییە پەیوەسـتە بە وەرگـرەوە، واتە هەڵوێسـتی وەرگر جا خوێنەر بێت یان گوێگر لە کاتی خوێندنەوەی دەق و هۆیەکانی کـارلێکی خـوێنەر و ڕێـژەی کـاریگەربوون و ئـاوێتەبوونی وەرگـر لە دەقەکەدا، وەرگرتنی دەق لای وەرگر و وەڵامی هزری و دەروونی وەرگر بۆ دەقەکە، تا ڕادەیەک تەواومەندێتی دەقمان بۆ دەسەلمێنێت.

ئاسـتی پـۆلینی سـێیەم: پێوەرەکـانی "ڕاگەیانـدن، هەڵوێسـت و دەقئـاوێزان" دەگـرێتەوە، کە هەر یەکە لەوانەش لە چەنـدین ڕەهەنـدی پەیوەست بە سروشتی دەق پێکدێن، بۆ نموونە ڕێژەی ئەو زانیارییانەی دەقێکی دیاریکراو بە خوێنەری دەدات، چۆنیەتی بەرجەستەبوونی زانیاری لە دەقـدا، پێـوەری هەڵوێسـتیش لەسـەر بنەمـای گونجـاوی دەق لەگەڵ بـارودۆخ و پێویسـتییەکانی خـوێنەر و سـەردەمی خـوێنەر دەوەسـتێت، لەگەڵ ئەرکـی دەق و پەیوەنـدیی دەق بە ڕووداوەکـانی نـاو کـۆمەڵگە، لەگەڵ بابەتی وەرگرتن و توانەوەی دەقەکانی پێشتر لە دەقێکی تردا، کە خۆی لە دەقئاوێزانـدا دەبینێتەوە. لەسـەر هەمـان پێـوەری دیبۆگرانـد بـۆ دەقێتی، (تمام حسان) ئەم پێوەرانە بۆ پێنج پێوەر کورتدەکاتەوە، ئەوانیش بریتین لە هەر یەکە لە پێوەرەکانی "مەبەست و دەقئاوێزان و هەڵوێست و ڕاگەیانـدن و پەسـەندی"، کە پەیوەنـدییان بە پێکهـاتەی گشـتی دەقەوە هەیە نەک ڕێزمانی ڕستەکانی دەق، ئەو پێوەرانەش هەندێکیان بۆ لایەنی شـێواز دەگەڕێتەوە، وەکـو پێـوەری (دەقئـاوێزان)، هەنـدێک پێـوەریش بـۆ لایەنی ڕەوانبێژی وەک پێوەرەکانی (هەڵوێست و ڕاگەیاندن) هەندێکیشـیان پەیوەسـتە بە بەرهەمـی دەق و وەرگـری دەق وەک پێـوەری (مەبەسـت و پەسەندی) (عفیفی، ٢٠٠١، ص٧٧). جگە لەمانە چەندین مەرج و پێوەری تر بـــۆ چەمکـــی دەقێتـــی لە لایەن ڕەخنەگـــران و تیۆریســـتانی ئەدەبـــی

خـراوەنەتەڕوو، ئەوانەی ئاماژەیـان پێکـراوە پێـوەرو چەنـد خاسـیەتێکی گشـتین بـۆ فـۆڕمی گشـتی و بـوونە سـەربەخۆییەکەی (دەقێتـی)، چـونکە ناکرێت چەند پێوەرێک بەسەر هەموو جۆرە دەقێکدا فەرزبکرێت، هەموو جۆرە دەقێک بۆ ئەوەی بەهای دەقێتی خۆی بسەلمێنێت ناکەوێتە ژێر باری چەند ڕەگەز و مەرجێکی دیاری کراوەوە.

سروشت و تایبەتمەندێتیی دەقی ئەدەبی

به شـێوەیەکی گشـتی دەق لەسـەر بنەمـای زانسـتە ئەبسـتراکت و زانسـتە مرۆڤایەتییەکان دابەشـدەبێت بـۆ "دەقی زانسـتی و دەقی ئەدەبی" هەر دەقێکـیش لەوانە پێـوەر و جیاکـاری خـۆی هەیە و ئەرکێـک بەڕێوەدەبات، دەقی زانستی بابەتە زانستییە ڕووتەکان و ڕاستیی نەگۆڕ و بـاس و هاوکێشـە زانسـتییەکان لەخۆدەگرێـت، کە لە نوسـین و خستنەڕوودا شێوازی تایبەت بەخۆیان هەیە، شێوازی دەقی زانستی (لە زانستە ڕووتەکان بەکاردێت بۆ بابەتەکانی "کیمیا و فیزیا و ئەندازیاری و زانستی پزیشکی"، کە مەبەستی سەرەکی فێرکردن و گەیاندنی زانیارییە، دارشتنی ناوەرۆکەکەی پشت بە وشە و دەستەواژەی ڕووت و ئاشکرا و دوور لە سۆز و هونەرەکانی ڕەوانبێژی و لایەنی هـونەری دەبەستێت) (بیرقـدار، ٢٠٠٩، ئینتەرنێـت). لە بەرانبەریشـدا دەقـی ئەدەبـی بە ئاڕاستەیەکی تر ڕێ دەکات، شێوازی جیاواز و پێوەر و پەیام و ئەرکێکی تر جێبەجێدەکات.

سـەبارەت بە دەقی ئەدەبی یاخود بڵێین چەمکی دەقێتی لە بازنەی ئەدەبدا، کە مەبەست و ئامانجی سەرەکیی ئێمەیە، ئەوا دەتونین بڵێین، کە ڕەخنەی ئەدەبی و تیۆری ئەدەبی تێڕوانینی ئەدەبیانە بۆ چەمکی دەق و دەقێتـی دەخەنەڕوو. دەقـی ئەدەبـی بە کۆمەڵێک مەرج و پێـوەری تـایبەت مەحکوم دەکەن، بە واتـایەکی تـر دەقی ئەدەبی و دەقێتی لە چوارچێوەی ئەدەبـدا، سـەرەڕای پێـوەر و خاسـیەتە گشـتییەکانی دەقێتـی و دەقبـوون،

کۆمەڵێک ڕەهەندی تریش لەخۆدەگرێت، تەنیا ڕەهەندی ناوەکی و بنیاتی زمان بەشدار نییە لە ناسنامەی دەقێتی بەرهەمێکی ئەدەبی، بەڵکو پەیام و ئەرک و بابەتی تر و بنیاتی تر دێنە ناو بازنەکەوە.

دەقی ئەدەبی بەرپرسیارییەتی تری لەسەرشانە، کە خۆی لە بەرپرسیارییەتی مەعریفی و ئیستاتیکی و پەیامداری و ئەرکی دەروونی و کۆمەڵایەتی و ئەرکە جۆربەجۆرەکانی تر دەبینێتەوە. ((دەقی ئەدەبی دەریایەکی مەعریفییە وابەستەیە بە ڕەگەزەکانی ئەدەبی و گەلێک لایەنی هونەری و ئیستاتیکی، بنەماکانی دەق و پرۆسەی داهێنان و ئەرک و پەیام و گرنگی کاریگەری هەموو دەقێکیش بە تایبەتی لە ڕووی چێژ و خۆشی بەخشینەوە بەستراوەتەوە بەهەر دوو لایەنی توانا و ئەزموون و سەلیقە و ئایدیای نوسەر و ئاستی فکری و تێگەیشتن و ئاوێتەبوونی خوێنەر)) (فەتاح، ٢٠١٥، ل٥٩)، دەقی ئەدەبی فۆرمێکی بەرجەستەکراوە، کە ڕوخسار و ناوەرۆکێکی پتەوەی هەیە و نوێنەرایەتی خەیاڵ و هەست و سۆزی نوسەر دەکات، توخمی ڕابردوو و ئیستا و داهاتووی لەخۆگرتووە. دەقی ئەدەبی لە کرۆک و هەناوی خۆیدا بارە کۆمەڵایەتی و دروونییەکانی نوسەر بەیان دەکات، بە واتایەکی تر ((دەقی ئەدەبی داتاشینی جەستەیەکە تەنها بەهرەمەندانی دەق و خالقەکانی دەق دەزانن ئەم جەستەیە چەند ئەستەم و دژوارە، چونکە ناکرێت دەقێک دابڕێژین ئاگری گەش و باوەشێک بای ئەفسانە و چەندین کەرەستەی موعانات و هەڵچوون و عاتیفە و خۆشەویستی پێنەبێت، لە دارشتەیەکی فۆکۆیانە دەق دەبێتە کۆڵەگەی دامەزراوەیەکی پڕ لە نهێنی، کە هەر هەموویان خۆیان لە جەستەیەکدا دەدۆزنەوە، کە بەهرەمەندی دەق مەبەستییەتی)) (دەشتی، ٢٠١٣، ل٤٣٤). بەم جۆرە دەقی ئەدەبی جەستەیەکی تایبەت بەخۆی هەیە، کە لە دیوی دەرەوەیدا ڕووخسار و ئەدگاری تایبەت بەخۆی هەیە و لە دیوی ژوورەوەی ئەم جەستەیەشدا ناوەرۆک و مەبەست و ئەرک و پەیام ئامادەیە، جگە لەمە دەقی ئەدەبی ڕەهەندی

زانیــاری و مەعریفیشــی هەیە، واتــا جەســتەکە هەر تەنیــا لە ڕەهەنــدە دەروونــی و ســایکۆلۆژییەکان پێکنـایەت، بەڵکـو پڕۆژەیەکـی مەعـریفش لە مێشکی ئەم جەستەیەدا بوونی هەیە. ((دەقی ئەدەبی بریتییە لە کۆمەڵێک مەعریفەی مرۆیی، کە زانیاری ئەدەبی و مەعریفەی مێژوویی و دەروونـی و کـۆمەڵایەتی و ڕامیـاری لەخۆدەگرێـت، نەک هەر ئەم زانیارییـانە بەڵکـو زانیـاری ئـابووری و زانسـتەکانی تـریش لەخۆدەگرێـت)) (ابریـر، ١٩٩٥، ص١٢). واتە دەقــی ئەدەبــی بــوونی مەعریفەیەکــی گەورەی لە هەمــوو ڕوویەکەوە تێدا بەدی دەکرێت، بۆیە دەتوانین بڵێین، کە ((دەقی ئەدەبی وەک حـاڵەتی کەرنەڤاڵێـک وایە، کە ڕۆشـنبیرییەکانی تێـدا کـۆدەبێتەوە و تێکەڵیــان دەبێــت)) (ئەمــین، ٢٠١٣، ل٣٩)، دەق لەنــاو بــازنەی ئەدەب و هـونەردا، بەپێـی تیـۆرە ئەدەبـی و ئاراسـتە ڕەخنەییەکـان، فـرە بنیـاتە و بەهـۆیەوە چـاوەڕوانی ئامـانجی گەورەی لێـدەکرێت لە ڕووی مێژوویـی و کۆمەڵایەتی و ئـاینی و سیاسـی، دەق لەو چوارچێوەیەدا بە ئەرکێکی زۆر فــراوان هەڵدەســتێت، لەبەر سروشــتی پەیوەنــدیی ئەدەب بە ژیــان و مـرۆڤەوە، ((بـابەتی دەقی ئەدەبی هەمـوو دنیـایە، دنیـاش گەلێک بەرینە و هەموو مرۆڤ و ژینگە و دەوروبەری مرۆڤ دەگرێتەوە، دەرەوەی مرۆڤ و نـاوەوەی مـرۆڤ دەگـرێتەوە، ئەدەب مـرۆڤ و پەیوەنـدییەکانی مـرۆڤ لەگەڵ دنیادا دەکات بە بابەت و ناوەرۆکی خۆی)) (عـارف، ٢٠٠٩، ل١٠٩). بەم شــێوەیە لەژێـر ڕۆشــنیای جــۆریەتی دەقــی ئەدەبیــدا، خاســیەت و پێوەرەکانی دەقیش ئاراستەیەکی تـایبەت بە سروشـتی ئەدەبی و هـونەری وەردەگرن، بۆ چەمکی دەقێتی لەو بازنەیەدا جەخت لە پێوەرە تایبەتەکانی دەق دەکرێتەوە، دیسان دەقی ئەدەبیش بـازنەیەکی فراوانە و ڕووبەرێکی زۆر گەورە لە خۆیدا کۆدەکاتەوە، کە هەموو ژانرە ئەدبییەکان دەگرێتەوە، دەقــی ئەدەبــی بە هەردوو جــۆری نوســراو و نەنوســراوەوە، لە جــۆری ئەدەبی نوسراویشدا بە هەردوو لقی دەقی شیعر و دەقی پەخشـانەوە، لە چەنـدین ژانـری جۆراوجـۆر پێکـدێن، کە هەر یەکەیـان پێـوەری گشـتی لە بازنەی دەق و پێوەری تایبەت لە بازنەی دەقی ئەدەبی و پێوەری تـایبەتی

تریش لە بازنەی ژانرییەتی خۆی وەردەگرێت و بەمەش ناسنامەی دەقێتی و جۆری ژانرێتی خۆی دەسەلمێنێت.

شیعری کرمانجی خواروو لە ژێر ڕۆشنایی پێوەرە تایبەتییەکانی دەقێتی

تێڕوانینی تیۆری ئەدەبی بۆ جۆرێکی دیاریکراوی دەق، وەکو دەقی شیعری تێڕوانینێکی دیاریکراو و تایبەتە، لە سنووری تایبەتمەندییە هونەرییەکانی دەقی ئەدەبی و خاسیەتەکانی دەقی شیعری دەوەستێت، تێبینییە تیۆری و پێوەرە تایبەتییەکانی لەو چوارچێوە دیاریکراوەدا پێشکەشدەکات. تیۆری ئەدەبی لێرەدا بە دوو ئاراستە تێڕوانینی خۆی دەخاتەڕوو، تێڕوانینی یەکەم لەسەر خودی دەقی شیعرییە، واتە جۆر و فۆرمێکی دیارکراوی ناو ئەدەب، بەوەی کە دەقی شیعری بە شێوەیەکی گشتی لە هەموو حاڵەتێکدا مەرج و پێوەری شیعرییانەی خۆی هەیە، ئەم مەرج و پێوەرانەش ناسنامەی شیعربوون بە دەقێک دەبەخشن. بۆ نموونە دەقی شیعری بە خاسیەتە گشتییەکانی، لە دەقێکی تری وەک پەخشان جیادەکرێتەوە، کە خۆی لە هونەرە شیعرییەکانی وەک (زمانی شیعری یان شیعرییەت، قالب، کێش و سەروا، وێنەی شیعری، لادان، ئیستاتیکا، هونەرەکانی تری بنیادی شیعری... تاد) دەبینێتەوە. تێڕوانینی دووەمیش تایبەتە بە خاسیەت و پێوەرەکانی تایبەت بە شیعری قوتابخانەی کرمانجی خواروو، کە بەپێی شوێن و سەردەم و بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی گۆڕانی بەسەر داهاتووە، لێرەدا جۆرێتی و چۆنیەتی و چەندیەتی دەقی شیعری ئەم قوتابخانەیە دەخاتەڕوو، هەروەها قوتابخانەی کرمانجی خواروو چ جۆرە جیاکاری و تایبەتمەندی و خاسیەتێکی بە دەقی شیعری بەخشیوە؟ چ ناسنامەیەک بۆ دەق پێشکەش دەکات؟

سەبارەت بە دەقی شیعری، ئەوا دەتوانین بڵێین، کە پێناسە و ناسنامە و پێوەر و خاسیەتی تایبەت بە خۆی هەیە، دەقی شیعری هەموو

ئەم پێـوەر و مەرج و خاسـیەتانە بەسـەر بەرهەمێکـدا فەرزدەکـات، بـۆ ئەوەی وەکـو دەقێکـی شـیعری قبـووڵی بکـات و بیخـاتە نـاو بـازنەی شیعرییبوونەوە. جا ئەو پێوەر و خاسیەتانە بە شێوەیەکی گشتی لە دوو ڕەهەنـدی سـەرەکیدا خـۆی دەبینێـتەوە، کە بـریتین لە نـاوەرۆک و ڕوخسـاری شـیعری. هەریەکە لە ڕەخـنەی ئەدەبـی و تیـۆری ئەدەبـی، بەرهەمە ئەدەبییەکان بە میزانی ئەم دوو ڕەهەندە قەپان دەکەن و مۆری شـیعریبوونی لـێ دەدەن. ئەم دوو ڕەهەنـدەش سـیفەتی جێگریـان نیـیە و بەپێـی سـەردەم و ژیـنگە و بارودۆخەکـان تـازەبوونەوە و گۆڕانیـان بەسەردا دێت. دیارە ناوەرۆک و ڕوخساری دەقی شیعری لە کرمانجی خـواروودا، بە درێژایـی مێـژووی ئەم قوتابخـانەیە، گـۆڕانی جۆراوجـۆری بەسـەردا هـاتووە، ئەم گۆڕانـانەش بـۆ سـەردەم و شـوێن و بـاردۆخی سیاسـی و ئـاینی و کـۆمەڵایەتی و تایبەتمەنـدیی کەسـایەتی شـاعیر دەگەڕێـنەوە. هەروەهـا هۆکـارە دەرەکییەکـانی وەک ئەدەبیـاتی نەتەوە دراوسـێییەکانیش کاریـان لەم گۆڕانکاریـانەدا کـردووە، واتە پەیوەسـتە بە بـارودۆخی ژینگەیـی کەسـەکان و نـاوچەکە و دەوروبەری لە هەمـوو ڕوویێکەوە، هەروەکو عەزیز گەردی دەڵێت: ((گۆڕانی ژیان بەرهەمـی نوێ دەخـولقێنێ، هەر بەرهەمـی نوێشـە ڕوخسـار بـۆ خـۆی ئەدۆزێـتەوە)) (گەردی، ١٩٧٤، ل١٠٦). ڕوخسـار و نـاوەرۆک پەیوەنـدییەکی دانەبڕاویـان بەسەر یەکتریەوە هەیە، ناوەرۆک و جۆری بابەت پێویستی بە فۆڕمێکی دیـاریکراوە بـۆ خۆبەیـانکردن، بەمەش ڕوخسـاری دەق بەسـتراتەوە بە هەڵـومەرج و نـاوەرۆکی دەقەوە، لەبەر ئەوە ((جگە لە نـاوەرۆک خـۆیەوە هیچ لایەنێکی تر ماف و دەستەڵاتی ئەوەی نییە، کە داوای جۆرە شێوە و ڕوخسـارێکی تـایبەتی بکـات)) (گەردی، ١٩٧٤, ل١٠٦). گـۆڕانی ژیـان بە شێوەیەکی گشتی و هۆکارە جیاجیاکان دەبێتە هـۆی گـۆڕانی بابەتەکانی ڕۆژ و ناوەرۆکی نوێ بۆ دەقی شیعری پێشکەش دەکەن، بەمەش گـۆڕانی ڕوخساری دەقی شیعری دێتەکایەوە. لە سـەرەتای ئەم قوتابخـانەیەدا، کە زیـاتر بە قۆنـاغی کلاسـیکی کـوردی دەناسـێنرێت، لە مێـژووی ئەدەبـی

کوردیدا ڕوخسار و ناوەرۆکی دەقی شیعری ناسنامە و تایبەتمەندیی خۆی وەردەگرێت. ئەم ڕوخسار و ناوەرۆکەش، لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمەوە دەستپێدەکات تا دوای جەنگی یەکەمی جیهانی و نوێبوونەی شیعری کوردی لە لایەن (پیرەمێرد، شێخ نوری شێخ سالح، گۆران... تاد)، کە بە شیعری نوێی کوردی ناودەبرێت، دەقی شیعری لە هەموو قۆناغەکانی ئەم قوتابخانەیەدا، تایبەتمەندییە گشتییەکانی دەقی شیعرییان هەیە، لە بوونی "کێش و سەروا، جوانکاریی هونەری ، ئیستاتیکا، چێژ... تاد"، بە شێوەیەکی گشتی بنیاتی هونەری و پەیامداری. بەڵام لە جۆری کێش و سەروا و فۆڕم و زمانی شیعری و وێنەی شیعری و مەبەست و پەیامداریدا بەپێی قۆناغەکان جیاوازییان هەیە. بوونی ئەم جیاوازییانەشە، کە قۆناغی شیعری کلاسیکی کوردی و شیعری نوێی کوردی دروستکردووە لە شیعری کرمانجی خوارووادا. بۆ نموونە ڕوخسار و ناوەرۆکی شیعری کلاسیکی جیاکاری خۆی هەیە، لێرەدا دەقی شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە پەیام و مەبەستێکی دیاریکراو لەخۆدەگرێت، کە خۆی لە بابەتێکی دەروونی یان کۆمەڵایەتی یان ئاینی یان سیاسی دەبینێتەوە، زیاتریش ناوەرۆکی دەق لەم قۆناغەدا لە بابەتێکی دەروونی وەک خۆشەویستی چڕبووەتەوە، ((کاری شیعری ئەم سەردەمە دەربڕینی هەستی دڵدارییە، بیری فەلسەفی قووڵ و خەیاڵی ناسک ئاوازی ڕەوان شیعرەکە جوان دەکەن... کەواتە بابەتی دڵداری و ئەویندارى بابەتی سەرەکی بوو)) (سەعید، ٢٠١٧، ل٢٨). واتە لەم قۆناغەدا دەقی شیعری لە ڕووی ناوەرۆکەوە زیاتر هەستی تاکە کەسی و بابەتێکی ویژدانی بەیانکردووە، مەبەستی شاعیر نیشاندانی دۆخی دەروونی خۆیەتی کە بەهۆی خۆشەویستیی یارەوە دووچاری بووە، بە شێوەیەک (شاعیران وا خۆیان نیشاندەدەن لە یارەکەیان دوورن و هەرگیز دەستیان ناگاتە گەردنیان. ئەم جۆرە شیعرە گەلێ زۆرترن لەو جۆرە شیعرانەی گەشبینی دەپژێنن، لەگەڵ ئەوەشدا ئەو ڕاستییە بەرچاودەکەوێت، کە بە شێوەیەکی جوان باس لە ناڕێکی کۆمەڵ دەکەن و بیر لە نیشتیمان دەکەنەوە و ڕق

بەرامبەر دوژمن نیشاندەدەن) (خەزنەدار٢٠١٠، ل٥٨). بەڵام ئەمە بە واتای ئەوە نییە، کە ناوەرۆکی دەقی شیعری کلاسیک بابەتەکانی تری لە خۆی بارنەکردووە، بەڵکو بە شێوەیەکی ڕێژەیی زۆربەی بابەتەکانی تری وەک (شانازی، ئاینی و سۆفیگەری، ستایش، وەسف، دلێری و قارەمانێتی، خۆشەویستیی نیشتیمان... تاد) تێدا دەبینرێت، بەڵام خستنەڕووی هەموو ئەم بابەتانە لە شێوەیەکی تایبەت و لە بەرگێکی زۆر مەجازی و نزیک لە ئەفسانەدایە. بە واتایەکی تر (بەها هونەرییەکانی سەردەمی دەرەبەگی سەر دەفتەریان پاڵەوان پەرستی بوو، پاڵەوانی بابەتی هەڵبەست سێ کوچکەی یار و میر و پیر بوو) (گۆران، ١٩٦١، ل٥). هەموو باس و ناوەرۆکەکان بە دەووری ئەم سێ تەوەرەیدا دەخولانەوە، هەروەکو گۆران دەڵێت لە دەربڕینێکی میسالیدا خۆی بەرجەستە دەکرد. لە ڕووی ناوەرۆکەوە ئەم خاسیەتانە لە دەقی شیعری ئەم قوتابخانەیە بەدیدەکرێن.

ڕوخساری دەقی شیعری کلاسیکی لە کرمانجی خوارووودا، لەسەر بنەمای تایبەتمەندیی ڕوخساری نەتەوە ئیسلامییەکانی وڵاتانی دراوسێدا دەوەستێت، بە شێوەیەکی تر (شاعیرانی ئەو ڕۆژگارە زۆر چاک لە شیعری کلاسیکی ئیسلامی "عەرەبی، فارسی، تورکی عوسمانی" گەیشتوون، وا بوو هەر لەسەر ڕێگە و شوێن تاقیکردنەوەکانی ئەو دەسگایە شیعری کوردی نوێیان دامەزراند) (خەزنەدار٢٠١٠، ل٥٤). واتە خاسیەت و پێوەرەکانی ڕوخساری شیعری ئەم قوتابخانەیە لە دەقی شیعری دەرەکییەوە هاتوون. بەڵام دواتر جێگای خۆیان لە شیعری کوردیدا گرتووە، تا لەم قوتابخانەیەدا بوون بە بنەما و پێوەر بۆ نوسینی بەرهەمی شیعریی تر، کە ئەمەش لەسەر دەستی شاعیرەکانەوە بووە. واتە (شاعیرە گەورەکانی وەک نالی و سالم و کوردی... بە توانا و سەلیقەیەکی گەورەوە ڕەنگ و بۆوبەرامێکی تایبەتیان بە بەرهەمە کلاسیکییەکانیان داوە، بلیمەتانە مامەڵەیان لەگەڵ وشە و زمان و وێنە شیعرییەکان کردووە) (حەمەکریم، ١٩٨٦، ل١٠). شاعیرەکانی سەر بەم

قوتابخانەیە بنیاتی دەقیان لەسەر مەرج و پێوەرەکانی شیعری کلاسیکی ئیسلامیی ڕۆژهەڵات دامەزراندووە، ئەمەش بێگومان لە بەرگێکی کوردیدا، واتە دوای هاتن و وەرگرتنی تایبەتمەندییە دەرەکییەکانی ڕوخساری دەق، شاعیرەکان بەپێی پێویست تایبەتمەندیی تری پەیوەست بە سروشتی زمان و کلتووری کوردییان خستووەتە سەر, تاڕادەی گونجانی تایبەمەندییە دەرەکییەکان لەگەڵ سروشتی زمان بۆ نووسینی شیعری کوردی. ئەگەر لە ڕەهەندەکانی ڕوخساری دەقی شیعریی ئەم قوتابخانەیە وردبینەوە، دەبینین تایبەتمەندییەکانی ڕوخساری شیعری کلاسیکی لە کرمانجی خوارووودا، لە ڕووی تۆپۆگرافیا و قاڵبی دەقەوە خۆی لە ("غەزەل، قەسیدە، چوارین، تاک، موستەزاد، ملمع، تەرکیب بەند، تەرجیع بەند... تاد" دەبینێتەوە، هەروەها لە ڕووی وێنەی شیعری و بەکارهێنانی هونەرە جۆربەجۆرەکانی ڕەوانبیژی و کێشی عەرووزی عەرەبی و یەکێتیی سەروادا پەیڕەوی شیعری ڕۆژهەڵاتییان کردووە، لە ڕووی زمانیشەوە شاعیرەکان زمانێکی کوردی تێکەڵ لە وشە و زاراوەی "عەرەبی و فارسی و تورکی"یان بەکاردەهێنا) (حوسێن، ٢٠٠٧، ل٥٩).
پاشان لە قۆناغی نوێکردنەوەی شیعری کوردیدا، دوای جەنگی یەکەمی جیهانی گۆڕانێکی تا ڕادەی ڕیشەیی لە ڕوخسار و ناوەڕۆکی دەقی شیعریدا ڕوویدا، کە لە ڕەهەندێکی بنیاتی دەقەوە دەستی پێ کرد، تا هەموو بنیات و پێکهێنەکانی دەقی شیعری گرتەوە. بەهۆی ڕووداوەکانی جیهان و دروستبوونی شەپۆلی گۆڕانکاری لە ناوچەکەدا لەگەڵ کۆمەڵێک هۆکاری تری ناوەخۆیی و دەرەکی، ڕوخسار و ناوەڕۆکی دەقی شیعری لە کرمانجی خوارووودا کەوتە ژێر باری گۆڕانکارییە جیاجیاکان، بەمەش ناوەڕۆکی دەق لەم قۆناغەدا دەلالەتی کۆنی بەجێهێشت و گوزارشتی لە زۆر لایەنی تری ژیانی مرۆڤ کرد. مەبەست و پەیامی نوێ هاتنە ناو دەقی شیعری ئەم سەردەمە.

لە ڕووی ڕوخسـاری شیعریشـەوە, بە شـێوەیەکی گشـتی بەرەو خۆماڵی بوون هەنگاوی هەڵهانی، ئەم هەنگاوەش کێش و سەروا و قاڵب و زمـان و وێنەی شیعریشـی گرتەوە. ئەمەش بەهـۆی توانـا و شـارەزایی و دەستپێشخەری چەند شاعیرێکی وەکو " پیرەمێرد و شێخ نوری و گۆران" ڕوویدا، بەجۆرێک (شێوازی شیعریی شیخ نوری شیخ صالح لە سییەکان بەدواوە ڕسـکاو دەرکەوتنـی بەخـۆوە بینـی، پاشـان گـۆران بە یـارا و هۆشـمەندییە شۆڕشـگێڕانەکەیەوە شـێوەی کـۆنی تێکشـکاند و بە بیـر و مەعریفەکەیەوە، کە ئاگای لە گۆڕانکارییەکانی شیعر و بار و ڕەوشـی ئەو سـەروبەندەی دنیـا بـوو، سـەرلەنوێ دوور لە قـاڵبە نەگۆڕەکـانی کێشـی عەرووز بونیـادێکی هاوچەرخـانەی بـۆ سـازاندووە) (نـادر، ٢٠١٤، ل١٠٨). بەپێـی تیـۆرەکەی "کـارل مـارکس" لەگەڵ هەر گۆڕانکـارییەک لە ژێرخـانی کۆمەڵدا، ئەوا سەرخانی کۆمەڵیش گۆڕانکاری بەخۆیەوە دەبینێت، کاتێک نوێبوونەوە و گۆڕانکاری لە بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی ڕوودەدات، ئەوا ئەم نوێبـوونەوە و گـۆڕانە بە سـەر ئەدەب و هونەریشـدا دێـت، بەم هۆیەشـەوە دەقـی شـیعری خاسـیەت و تایبەتمەنـدیی نـوێ وەردەگرێـت، بنیادی دەقی شیعری گۆڕانی بەسەردا دێت، ڕەگەزە ئەدەبییەکانی وەک "بیـر، خەیـاڵ، سـۆز، فـۆرم" بە ڕێژەیـی گـۆڕا و بەشـێوازێکی تـر دەق بینـادەکەن و بە ڕێـژە و و ئاسـتی جیـاواز لە دەقێکـدا خۆیـان بەرجەستەدەکەن، بەمەش تیۆری ئەدەبی بە تێڕوانینی خۆی بۆ خاسیەتە نوێیەکـانی دەق، پێـوەری نـوێ بـۆ دەقـی شـیعری ئەو سـەردەمە دێنێـتە بەرهەم. بۆیە ئەم گۆڕانکارییانە لە دەقی شیعریی کرمانجی خوارووودا، لەم قۆناغەدا بووە هۆی پێشکەشکردنی پێوەری نوێ بۆ دەقی شیعریی نوێی کوردی.

پێوەرە گشتییەکانی دەقێتی لە شیعری کرمانجی خوارووودا

پێـوەرە گشـتییەکانی دەق، بـوون بە بنەمـا بـۆ جیـاکردنەوەی دەق و نادەق، ئەم پێوەرانە لە بازنەی گشتیی دەق دەسوڕێنەوە، دوور لە پێوەرە

تایبەتییەکان لەناو بازنەی ژانرێکی دیاریکراوی ئەدەب. ئەم پێوەرانە، بەر لە پێوەری تایبەتی ناسنامەی دەقبوون بە چالاکییەکی دەربڕاو دەبەخشن، دواتر پێوەری تایبەتیش دێتە پێشەوە بۆ بەخشینی فۆڕم و ناسنامەی جۆری دەق و خاسیەتەکانی دەق لە بازنەیەکی دیاریکراودا. دەقی شیعری لە کرمانجی خوارووداا بەپێی پێوەرە گشتییەکانی دەق، ناسنامەی دەقێتی وەردەگرێت، لەناو بازنەی دەقی شیعریشدا جیاکاری و پێوەری تایبەت بە دەقی شیعری خۆی هەیە، تیۆری ئەدەبیش زیاتر جەخت لە پێوەرە گشتییەکانی دەق و چوارچێوە گشتییەکانی دەقی شیعری دەکاتەوە و پێوەرە زۆر ورد و تایبەتییەکانی دەقێکی شیعری بۆ بواری ڕەخنەی ئەدەبی بەجێدێڵێت. هەموو ئەو پێوەرە گشتییانەی، کە بۆ دەقبوون لە لایەن تیۆریست و زاناکانەوە جەختی لەسەر کراوەتەوە، لە ئەدەبی هەموو نەتەوە و سەردەمێکدا بەدی دەکرێت، بەپێی تایبەتمەندیی ژینگەی دەق لە هەموو ڕووێکەوە، دەقی شیعری لە کرمانجی خوارووداا هەڵگری هەمان ئەو پێوەرانەیە، کە ناسنامەی دەقێتی بە دەق دەبەخشن، ئەمەش کاتێک دەردەکەوێت، کە دەقی شیعریی کوردی لەم قوتابخانەیەدا بە تەرازووی ئەم ڕەگەز و پێوەرانە کێشانی بۆ دەکرێت، کە خۆی دەبینێتەوە لە "بنیاتی زمان و بنیاتە هونەرییەکان و مەبست و دەلالەتی دەق و گونجان و دەقئاویزان و چێژی دەق و ڕەگەزەکانی ئەدەب و جەمسەرەکانی پەیوەست بە دەق... تاد".

ئەگەر لە دەقی شیعری کرمانجی خواروو بڕوانین، بەپێی پێوەری دەربڕین، کە فۆڕم و وێنەیەکی ماددی بە دەق دەبەخشێت، ئەوا دەقی شیعریی کرمانجی خواروو شێوازی دەربڕین و جۆری خۆبەرجەستەکردنی تایبەت بە خۆی هەیە، بەپێی ئەم پێوەرە لە ڕێگەی بەکارهێنانی وشەکانەوە، چوارچێوەیەکی بەرجەستە بۆ دەقی ئەدەبی دروستدەبێت، کە "ڤاندایک" بە بنیاتی ڕووکەش دەیبەستێتەوە و "لۆتمان"یش ئەم بەشە بە دەربڕین یان شێوازی دەربڕین دادەنێت، ئەم

دەربڕینەش بەهۆی هێما زمانییەکان ئەنجام دەدرێت، بەپێی دوالیزمی "زمان" و " ئاخاوتن"ی سوسێر دەقی شیعریش چالاکییەکی دەربڕاوە، بەهەمان شێوەی ئاخاوتن (کۆدی زمانی دەربڕی فکرەکەیە، کردارێکی سایکۆلۆجی یارمەتیدەری تاکە بۆ دەرخستنی ئەو پەیوەندییانە لەسەر ئاستی دەرەوە) (محمد، ٢٠٠٨، ل٥٢). دەقی شیعری لە کرمانجی خوارووودا لە ڕێگەی کۆدی زمانی و بەکاربردنی وشە و جێناوەکان و کەرەستەکانی تری زمان دەوەستێت و خۆی وێنادەکات، ئەمەش دەبێتە بنیاتی ڕووکەش, کە لە چالاکی بەکارهێنانی وشە و کەرەستەی تر گوزارشت لە دەقێتی خۆی دەکات، بەڵام ئەم چالاکییەش لە مەرج و قاڵبی هونەری و ئیستاتیکی دەدرێت. بێگومان دەقی شیعری لە کرمانجی خوارووودا وەک چالاکییەکی هونەرییە، هەڵگری بنیاتێکی ڕێزمانی تایبەت بە زمانی نەتەوەکەی خۆیەتی لە ڕووی ئەنترۆپۆلۆژییەوە، کە لەژێر کاریگەریی هۆکارە کۆمەڵایەتی و سایکۆلۆژی و لایەنە ئیستاتیکییەکان پرۆسەی گوزارشتکردنی بابەتێک بنیات دەنێت، کە ئەمەش دەبێتە ڕەگەز و پێوەرێکی تر بۆ مەسەلەی دەق، هەروەک ئیریک ئەنکفیست (ئاماژەی بەم بنیاتە ڕێزمانییە کردووە بۆ دەقبوون لەگەڵ سیستەمی پەیوەندی نێوانیان ڕستەکان، کە خۆی لە ئاست و لقە ئاستەکانی زماندا دەبینێتەوە، هەر لە بوونی دەنگەوە بگرە تا دەگاتەوە ئاستی ڕستە و سیستەمی ڕێزمانی نێوانیان و کەرەستەکانی پەیوەندیکردن) (انکفیست، ٢٠٠١، ص١١٣). هەر چەندە ئەم بنیاتە ڕێزمانییە لە دەقی شیعری بە ئاسانی خۆی بەدەستەوە نادات و دەکەوێتە ژێر حوکمی هەستی ئیستاتیکای شاعیر و دووچاری تێکشکان و لادانە جۆربەجۆرەکان دەبێتەوە، چونکە بەکاربردنی زمان لای شاعیر دۆخێکی تایبەت بە شیعریەت وەردەگرێت، کەواتە ((ئەگەر مرۆڤی ئاسایی تەنیا توانای ڕەسەنایەتی تێدا بێ، ئەوا شاعیر دوو توانای دراوەتێ، توانای ڕەسەنایەتی کە توانایەکە لە هەموو ئاخێوەرێکدا هەیە، لە پیادەکردنی توانای یاساکانی زمانەکەوە دێ. توانای داهێنان، کە بەزۆری لە شاعیردا هەیە لە بەزاندنی یاساکانی زمانەوە دێ... بۆ ئەوەی لە

ڕەســەنایەتییەوە بگەیـنە داهێنــان دەبـێ زۆر بەوردی هەڵەی ڕێزمــانی و واتایی و فۆنۆلۆژی لە "لادان" و بەزاندن"ی یاسا زمانییەکان جیا بکەینەوە. ئەمەش بەوە دەکرێت بـزانین "لادان" و "بەزانـدن" بـۆ مەبەسـتێکی ئەدەبـی دەبێ واتە گرنگییەکی تێدایە و شاعیر چاک ئاگاداریەتی دەزانێت بۆ وەهـا دەکـات. هەرچـی هەڵەی ڕێزمـانی و ڕێنوسـی و واتـایی ئاسـایی ئاسـاییە شاعیر لێی بە ئاگا نییە و بە مەبەست نەیکردووە)) (فتاح،٢٠١٠، ل ٤٠٣ ـ ٤٠٤). واتا لادان و تێکشکاندن و بەزاندنی زمان و مەسەلەکانی تری وەک میتافۆڕ و ئیدیۆم و ئیکۆنۆمی لە زماندا، دەبنە بەشێک لەو بنیاتە قووڵەی، کە دەقـی شـیعری هەیەتـی و لە زمانەوانیـدا دەق لەسـەری دەوەسـتێت و گرنگـــی پێـــدەدات. لە چوارچێـــوە گشـــتییەکەیدا شـــیعری کـــوردی لەم قوتابخانەیەدا، ئەو بنیاتە قووڵەی هەیە، کە ڤاندایک ئاماژەی پێکردووە، کە خـۆی لە چەنـدین تەوەری وەک " زمـان و داڕشـتنەوەی زمـان و شـێواز، خستنەڕووی دەق لە ناونیشانە سـەرەکی و لاوەکییەکاندا" دەبینێتەوە، ئەم بنیـــاتە لە شــــیعری کرمـــانجی خـــواروودا، جیاکـــاری و تایبەتمەنـــدی وەردەگرێــت بەپێـی سروشــتی زمــانی دەربــڕین و یاســا فەرهەنگــی و ڕێزمانییەکـانی تـایبەت بە زمـانی کـوردی. دوای بەرجەسـتەبوونی دەقـی شـــیعری لە کرمـــانجی خـــوارووا بەهـــۆی هێمـــا و دانە زمانییەکـــان لە پرۆســـەی دەربڕینـــدا و بە جۆرێـــک، کە خـــاوەنی بنیـــاتێکی ڕێزمـــانییە، پێــوەرێکی تــری دەق دێــتە پێشــەوە، کە بــریتییە لە بــوونی دەلالەت و لێکەوتەی مەبەستێکی دیاریکراو لە پرۆسەی دەربڕین و بەرجەستەبوونی دەقی شیعریدا، کۆی پرۆسەی بەرجەستەکردنە ڕێزمانییەکە بۆ گەیاندنی دەلالەت و گواسـتنەوەی مەبەسـتێکە لە شـاعیرەوە، واتە فـۆڕمی دەق کە بەهۆی کۆدەکانی زمانەوە بەرجەستەبووە و بنیاتێکی ڕێزمانی هەیە، هەر بەمە ناوەستێت بەڵکو گوزارشت لە مەبەست و دەلالەتێک دەکات، بەمەش دەق لە ڕێـگەی ئەم پێـوەر و بنیاتـانەوە تایبەتمەنـدی و خاسـیەتی خـۆی وەردەگرێت، ئەم خاسیەتانەش فۆڕمەکانی دەقیان لەیەکترجیاکردەوە و تـا بـوون بە فـۆڕم و ژانرێکـی ئەدەبـی دیـاریکراو، لەژێـر ڕۆشـنایی ئەمەدا

بەشـێوەیەکی گشـتی دەقـی شـیعری لە کرمـانجی خـوارووددا مەبەسـت و دەلالەتێک لە پشتی کۆدەکانی زمان باردەکات و بە ڕێگەیەکی ڕێزمانیدا دەیانگوازێتەوە، ئەمەش پێوەری گشتین بۆ بەخشینی ناسنامەی دەقێتی بە پرۆسەی دەربڕین. واتە لە دەقدا، زمان ناسنامەی دەق و دەقبوون دیاری دەکات، نالی وەک دامەزرێنەری ئەم قوتابخانەیە ئەم کارە ئاسان دەکات و زمانی کوردی و ئاستێکی بەرزی ئەم زمانە بۆ دەقی شیعری لە کرمانجی خوارووددا بەکاردێنێت. هەروەکو خۆی ئاماژەی پێدەکات و دەڵێت:

طەبعی شەککەر باری من، کوردی ئەگەر ئینشا دەکا

ئیمتیحانی خۆیە مەقصودی، لە "عمدا" وا دەکا

تادەگاتە......

شیعری خەڵقی کەی دەگاتە شیعری من بۆ نازکی؟!

کەی لە دیققەتدا پەتک دەعوا لەگەڵ هەودا دەکا؟!   (نالی، ١٩٧٦ ، ل ١٠٦ -١٠٧)

بەکارهێنانی زاری کرمانجی خواروو لە بەرهەمە شیعرییەکانی نالیدا، بـوو بە ناسـنامەی دەق لەم قوتابخانەیـدا, بـۆیە پەیڕەوانێکـی زۆری بـۆ پەیدابوون، هەروەهـا باڵی بەسـەر زۆربەی ناوچەکانی تردا کێشـا. دواتر بـواری بەردەوامبـوون و پەرەپێـدانی بـۆ خەڵکـانی دوای خـۆی والاکـرد، نوسـینی دەقـی شـیعری بە زمـانی کـوردی، لەسـەر دەسـتی نـالی و بـە شـێوەی دیـالێکتی کرمـانجی خـواروو، بـووە هۆکـاری بەرپـاکردنی بـارودۆخێکی ئەدەبـی و ڕۆشـنبیری لە نـاوچەکەدا و دوورکەوتـنەوە لە زمـانە بیانییەکـانی وەک "عەرەبـی و فارسـی و تـورکی"، ناسـنامەی دەقـی شیعری کوردی لە ڕوانگەی تیۆری ئەدەبییەوە گۆڕی، هاوکێشـەی ئەدەب بەمە گۆڕان و بازدانی گەورەی بەسەردا دێت، بەکارهێنانی زمان هەوێنی

سەرهەڵدانی دەق و جۆرە جیاوازەکانی دەق و دەلالەتی نوێیە لەناو دەقدا، لەدایکبـــوونی دەقـــیش ســـوودێکی زۆر بە زمـــان و کلتـــووری نەتەوە دەگەینێت، لەگەڵ ئەوەی، کە نالی بەهۆی نوسینی دەق بە زمانی کوردی دووچاری ڕەخنە لێگرتن بۆتەوە، لەو ڕۆژگارەی کە نالی تێیدا ژیاوە نوسینی شیعر بە زمانی خۆی بە لاوازی لە قەڵەم دراوە، هەر بۆیە ئەم دەقەی ســەرەوە وەڵام و بەرپەرچدانەوەی شــاعیرە بــۆ ئەو ڕەخنــانەی سەبارەت بەم بابەتە ئاراستەی کراون، دواتر زۆری نەبرد ئەم کارەی شوێنی خۆی گرت و پەیڕەوی لێکرا، شاعیری تر بە هەمان زمان دەقی شیعریی نوێیان پێشکەش کرد، بە جۆرێک ئەم زمانە چووە دۆخی بەرگری لێکردن و شانازی پێوە کردن، بۆ نموونە مستەفا بەگی کوردی دەڵێت:

کوردی مەستی دەردی بادەی عیشقە، وێردی نظمی ورد

دەردی هیجـــرە گەر بە حەرفـــی کـــوردی هەر یـــاری دەکـــا (کوردی، ٢٠١٠، ل٦١)

مەڵێن "هیجری" لە زێدا کوردییە، بیللا لە حەشریشا

بە کوردی " کوردی" دەعواچی حەقی کوردە و هەر ئەیسێنێ (کوردی، ٢٠١٠، ل٢٥١)

ئەم بەرگریکردنە لە زمانی کوردی و ئاماژەکردن بە نوسینی دەقی شیعری بە زمانی دایک، لە لای مەحویشدا دەبینین، هەروەک دەڵێت:

کوردی زوبانی ئەصڵمە گەر تەرکی کەم بەکول

بۆ فارسی، بەکوللی ئەمن دەبمە بێ وەفا

دوری مەبینە تۆ لە کەریمی بەهانەجۆ

هەرچی کە کوردە پاکی ببەخشێ بە (بولوەفا) (مەحوی، ١٩٨٤، ل١١)

مەحوی لەم شیعرەدا ئاماژە بە زمانی کوردی دەکات وەک زمانی دایک، کە نوسینی دەقی شیعری بە زمانی فارسی و وازهێنانی لە زمانە ئەسڵەکە، کە زمانی دایکە بەخوویەکی ناشایستە لە قەڵەم ئەدات، بۆیە زمانی کوردی بە هەمان شێوەی بیرکردنەوەی نالی لای مەحویش زمانێکی شایستە و گونجاوە بۆ بەرهەمهێنانی دەقی شیعری، ئەمەش بۆ چەمکی دەق و ناسنامە و پێوەرەکانی دەق گرنگییەکی زۆری هەیە، چونکە تێڕوانینی تیۆری ئەدەبی لە چوارچێوەی ئەو زمانەوەیە، کە دەقە شیعرییەکەی لەسەر بیناکراوە. ئەم ئاماژەکردنە بە زمان و زمانی نەتەوە لای حاجی قادری کۆیی زۆر بەهێز و بە تینتر دەردەکەوێت، هەروەک دەڵێت:

شەبیهی جۆڵە کە ڕازی نەبێ، بە سەردڕی خۆی

مەڵێن فەصاحەتی کوردی بە فارسی ناگا (حاجی، ١٩٨٦، ل٣٧)

مەفهومی دوو حەدیسی صەحیحم لە بەیتەکا

جێ کردەوە نەزەر بکە کوردی و فەصاحەتی (حاجی، ١٩٨٦، ل٥٧)

ئەگەر کوردێک قسەی بابی نەزانی

موحەققەق داکی حییزە بابی زانی (حاجی، ١٩٨٦، ل٥٨)

بۆ هەمان مەبەست حەمدی بۆچوونی خۆی لە دێڕێکدا بەیان دەکات و دەڵێت:

گوڵ لە بەرگی سەوزی خویدا ناسک و شیرینترە

بۆیە فیکری نازکی حەمدی بە کوردی بێژرا (حەمدی، ٢٠٠٨، ل٢٣٠)

مەسەلەی زمان و زمانی دایک و بەکارهێنانی لە بوارە جیاجیاکانی وەک قسەکردن و نوسینی دەقی شیعری جەختی لەسەر کراوەتەوە، چونکە (حاجی قادر بە لێکۆڵینەوە ئەوەی بۆ ڕوونبووتەوە، کە بناغەی قەڵای کەسایەتی نەتەوە زمانە، و هەموو دەسکەوتەکانی بەرهەمی نەتەوە بە زمان دەپارێزرێن) (علی قادر،٢٠١٢، ل٢٦٥). هەرچەندە زمان لای حاجی پەیوەستە بە سۆزی شاعیر بۆ نەتەوە و لە چوارچێوەی خۆشەویستیی نیشتیمانەوە جەختی لەسەر کراوەتەوە، بەڵام لێکەتەی ئەمە بەرهەمهێنانی دەقی شیعرییە بە زمانی نەتەوە.

ئەم مەرج و پێوەرانەی، کە "دیبوگراند" بۆ دەقییەتی دەق خستیەڕوو، کە بریتین لە: "بەیەکەونوسان، گونجان، مەبەستییەتی، پەسەندی، هەڵوێست، دەقئاوێزان، ڕاگەیاندن " دواتر بوون بە بنەما و پێوەری گشتی بۆ چەمکی دەقێتی لە بازنە گشتییەکەیدا، هەریەکە لەم پێوەرانەش لە چەندین لق و پێوەری بچوکتر و تەوەرەی تر پێکدێن. ئەگەر لەسەر بنەمای ئەم پێوەرانە دەقی شیعری کرمانجی خواروو بپێوین و بە دوای ئەو مەرج و بنەمایانەدا لە دەقی شیعری ئەم قوتابخانەیەدا بگەڕێن، ئەوا بەهۆی بوونی ئەم مەرج و پێوەرانە ناسنامەی دەقێتیی شیعری کرمانجی خواروومان بۆ دەردەکەوێت، بۆ نموونە هەر یەکە لە پێوەرەکانی "توندوتۆڵی و گونجان" کە پەیوەستن بە خودی دەقەوە لە شیعرەکاندا بەرجەستەیە، نەک هەر بەرجەستەیە, بەڵکو ئەم پێوەرانە بنیات و هۆکاری بەرجەستەکردنی ئەم شیعرانەن، بنەمای "توندوتۆڵی یان بەیەکەونوسان"

له دەقی شیعری کرمانجی خواروودا لەم دۆخانەدا دەردەکەون, شێوازی خستنەڕووی دەقە شیعرییەکە لە ڕووی فۆڕم و جۆری ناسنامە ئەدەبییەکەی، کە دەقی شیعری خۆی جۆرێکی ئەدەبی دیاریکراوە, بەو پێیەش ئەم ژانرەش لەم قوتابخانەیەدا لە چەند جۆر و قاڵبی دەربڕینی تایبەتدا خۆی دەبینێتەوە، هەر لە جۆرەکانی شیعری لە ڕووی ناوەڕۆک و فۆڕمەوە بگرە وەک شیعری "لیریکی و داستانی و شانۆیی و فێرکردن" تا جۆرەکانی شیعر بەپێی قاڵبەکانی دەربڕین وەک "غەزەل و قەسیدە و چوارین و مولەمەع و پێنج خشتەکی و موستەزاد... تاد" بە تێبینیکردن لە ڕوخسار و ناوەڕۆکی شێوازی دەربڕینی هەر دەقێک لە شیعری کرمانجی خواروودا ئەوەمان بۆ ڕووندەبێتەوە، کە دەقە شیعرییەکە خاوەنی جۆر و ناسنامەیەکی تایبەت بە خۆیەتی، بوونی ئەم ناسنامەیەش پێوەرە بۆ دەقێتی، هەروەها دەقی شیعری لە کرمانجی خواروودا بنەمای خستنەڕووی چارەسەری کێشە و بابەتێکی دیاریکراوی تێدایە، بە جۆرێک شاعیر لە ڕێگەی پرۆسەی شیعرنووسینەوە کۆد و دانەکانی زمان بەکاردێنێت لە پێناو خستنەڕووی واتا و چارەسەری بابەتێکی دەروونی و کۆمەڵایەتی و هزری، هەروەک ڤاندایک دەڵێت: (کۆمەڵە ڕستەیەک، گەر لە بابەتێک نەدوێن زەحمەتە پەیوەندی لە نێوانیاندا پەیدا ببێت و بەم جۆرە نابێتە دەق) (صبيحي، ٢٠١٦، ل٨٠). واتە پەیوەندیی واتایی لە نێوان یەکە دەربڕاوەکانی زمان پتەوی و دەقێتی بە دەربڕین دەبەخشت، دەبێت لە هەر دەقێکدا ئەم بنەمایە خوێنەر بەرەو چەقی بابەتێک بەرێت، ئەگەر سەیری دەقێکی شیعری لە کرمانجی خواروودا بکەین دەبینین، ئەم شیعرە واتایەکی هەڵگرتووە، بۆ نموونە بابەتێکی وەک خۆشەویستی لە ڕێگەی وشە و ڕستەکانەوە نیشانی خوێنەری دەدات و هەستی خوێنەریش بەرەو ئەو ئاڕاستەیە دەبات. هەر لە چوارچێوەی پێوەری پتەوی دەق جەخت لەسەر چۆنیەتی خستنەڕووی دەق لە ڕووی بەش و پێکهاتەوە دەکرێت، کە چۆن مەبەست و واتا پلەبەپلە بەسەر بەشەکانی دەقدا دابەش دەبێت، لە دەقی شیعری کرمانجی خواروودا دابەشبوونی واتا و مەبەستی شاعیر

دەبینـین، کە بەسـەر لەتە دێـڕ و دێـڕی شـیعرەکانەوە دابەشـکراوە، بە جۆرێک، کە لە لەتە دێڕێکەوە دەستپێدەکات بۆ نیوە دێڕ و بۆ دێڕی تەواو تـا دوایـی دەگـاتە بەش و دێـڕی کۆتـایی، لە شـیعری کلاسـیکی کوردیـدا دێڕی کۆتایی، کە ناسناوی شاعیری تێدایە بە زۆری ڕۆلی کۆتایی پێهاتنی واتا دەبینێت لە کۆی دەقە شیعرەکەدا.

خەڵقی کە هەمو کودەکن و بەستە زوبانن،

بـا بـێن و لە "نـالی" ببیەن شـیعری سـەلیقی   (نـالی، ١٩٧٦، ل٦٥٧)

لەچنگ غەم صهیدە "سالم" وەک کەبووتەر

لــەدڵیا میـــخلەبی شـــــاهینە بێ تۆ   (سالم، ٢٠١٥، ل٧٢٨)

دڵ لە ئیدراکی حەقیقەت بێ بەشە بێ داغی عیشق

"مەحویا" دانا دەبێ بەم چاوە بینـایی بکـا   (مەحـوی، ١٩٨٤، ل١٩)

هەروەک لەم دێـڕانەی سـەرەوەدا دەبینـین، بەشـێوەیەکی گشـتی لە دەقی شیعری کلاسیکی کوردیدا، ناسناوی شـاعیر بـۆ دوا دێـڕ هەڵگیـراوە، کە ئەمە ڕۆڵـی دوایـی پێهێنـانی دەقەکەی بینیـوە، کە خـۆی لە خۆیـدا ئەمە خسـتنەڕووی واتـا و مەبەسـتی شـاعیر دەسـەلمێنێت لە دێـڕ و خـاڵێکی دەقەکەدا، کە خاڵی سـەرەتای دەقە، بەمەش هەر دەبێت لە دێڕ و خـاڵێکی تری دەقیشـدا بەکۆتابێت. بەم جۆرە دەقی شیعری کوردی تایبەتمەندیی دەسـتپێک و کۆتـایی دەقـی لەخۆگرتـووە، لەگەڵ دابەشـبوونی مەبەسـت و واتا بەسەر تۆپۆگرافیـای دەقەکەدا، ئەوەی جێگەی ئامـاژەبۆکردنە ئەوەیە، کە مەبەستمان لە واتای دەق بریتیی نییە لەو تێڕوانینە تـایبەتییەی گۆران بۆ شیعری کۆنی کوردی وەک سەربەخۆیی بەیتەکان لە واتـادا، کە گـۆران

له وتـارەکەی خۆیـدا بەنـاوی (کـۆنی و تـازەیی له هەڵبەسـتا) ئامـاژەی پێکردووە، بەڵکو بریتییه لەو گوتارەی شاعیر له بەش و پێکهاتەی دەقێکدا له ڕێگەی بەکارهێنانی زمانەوە بەرجەستەی دەکات، مەبەست و بابەته عەقڵـی و دەروونییەکـانی شـاعیر له ڕێـگەی وشـەیەک یـان دێڕێـک دەسـتێدەکات و له شـوێنێکیش هەر دەبـێ کۆتـایی پـێ بێـت, لەگەڵ کوتاییهاتنی دەقەکه گوتارەکەش خۆی بەیان دەکات، گوتار و مەبەستەکه بەسەر هەموو توخم و دانەیەکی زمانی دابەشدەبێت.

پێوەری گونجانیش، که پەیوەسته به جەمسەری دەقەوە له شیعری کرمانجی خوارووداله بنیاتی زمانی و ڕەهەندەکانی پەیوەست به زمان و سیستەمی ڕێزمانی و ئامرازەکانی پەیوەندی دەردەکەوێت، به شێوەیەکی گشـتی مەبەسـت له پێـوەری گونجـان و گونجـانی دەقـی شـیعری لەم قوتابخانەیەدا خۆی دەبینێتەوە له پەیوەندی نێوان کەرەستەکانی زمان و پەیوەندی وشـه و ڕسـته و بەش و پارچەکـانی دەق به یەکتـرییەوە، ئەم پەیوەندییەش پتەوی بنیاتی دەقی شیعری دروستکردووە، ئەم گونجان و پەیوەنـدییەش دروسـتدەبێت له ڕێـگەی ئامرازەکـانی پەیوەنـدی و ئامرازەکـانی لکانـدنی پارچەکـانی دەق و ئامرازەکـانی گواسـتنەوە و جێگۆڕکێ و کورتکردنەوە و ئابووریکردن و ئامرازەکانی گەیاندنی بەش و پارچەکـانی دەق، ئەم تەوەرانەی پێـوەری گونجـانی دەق سـەرەڕای ئەوەی بنیـاتێکی زمـانی دەگـرێتەوە، پەیوەندیشـیان به نـاوەرۆک و بابەتەکانی ناو ڕوانبێژییەوە هەیە، چونکه هەموو ئەم تەوەرانه لەناو دەقی شـیعری کرمـانجی خـوارووداملـکەچ دەبـن بـۆ بەرگـی ئەدەبیـیەت و خسـتنەڕوویەکی ئیسـتاتیکی و به لای شـیعرییەت و وێـنەی هـونەری و ڕەوانبێژیدا دەشکێنەوە.

بەپێی پێوەرەکانی بەیەکەوەنوسان و گونجان، که پەیوەندیی ئاسۆیی زمـان دەگـرێتەوە، شـیعری کرمـانجی خـواروو ناسـنامەی دەقێتـی وەردەگرێت، لەبەر ئەوەی لێرەدا بنیاتی دەقه شیعرییەکان له ڕێگەی یاسا

فەرهەنگی و سیستەمی ڕێزمانی و وشەسازییەوە دروستبوون، هەروەها دەق پابەنـــدە بە بنەمـــا واتاییەکـــانی, وەک بـــوونی جـــۆرێتی دەق و بابەتیبوونی دەق و خستنەڕووی واتا و کۆتایی پێهێنانی واتا، لە فۆڕمێکی هونەری و ئیستاتیکیدا.

پێوەرەکانی مەبەست و پەسەندێتی دوو پێوەری دەرەکی دەقن و لە جەمسەری دەق دووردەکەونەوە، دوور لە ناوەوەی دەق بنەما بۆ دەقێتی بەرهەمـدێنن، مەبەسـت لە پێـوەری مەبەسـتێتی ئەو بـابەت و مەبەسـت و پەیـــامەیە، کە شـــاعیر لە ڕێـــگەی سیســـتەمێکی زمـــانی و فـــۆڕمێکی دیارکراوەوە دەیەوێت دەریببڕێت، واتە ئەو ناوەرۆک و بابەتەی، کە دەقی شیعرێک لەخۆی دەگرێت, بریتییە لە گوتار و پەیامی شاعیرێک، کە خۆی لە مەبەسـتی جۆراوجـۆردا دەبینێـتەوە، کە دەشـێت شـاعیر ئاگاییـانە یـان بێئاگاییانە لە دەقە شیعرییەکەیدا مەبەستێکی سـایکۆلۆژی و سۆسـیۆلۆژی و سیاســی و ئــاینی هەبێــت، ئەم پێــوەرە لە دەقــی شــیعری کرمــانجی خـوارووردا، لە بـابەتی دەق و نـاوەرۆکی دەقـی شـیعریدا خـۆی بەرجەسـتە دەکـات، بـابەتی دەق یەکەی لەخـۆگرتنی مەبەسـتی شـاعیرە، کە بـریتییە لە پەیـــام و نیـــازی عەقڵـــی و دەروونـــی بە جۆرێـــک دوای ئەوەی شـــاعیر مەبەستێکی دیاریکراو لە چەند بیر و بیرۆکەیەک باردەکات و ئەمەش لە ڕێگەی زمانەوە لە بابەتێک و فۆڕمێک بەرجەستەیدەکات، بۆیە مەبەست حـوکم بەســەر جـۆر و شـێوازی دەقـدا دەکـات، واتە (بـابەت هـۆیەکی سەرەکییە، کە جۆری شێواز دەخاتەڕوو، لێرەدا بابەت ئەو چوارچێوە و هونەرەیە، کە شاعیر و نوسەر بەکاریدێنن بۆ وێناکردن و گوزارشتکردن لەو بیـرۆکە و مەبەسـتانەی، کە لە دەروونیانـدا بوونیـان هەیە) (شـایب، ١٩٦٦، ص٥٤). ڕوانیــنە تیـۆری و ڕەخنەییەکــان بــۆ دەقــی شــیعری لە کرمـانجی خـوارووردا، بـۆ دوو دیـوەکەی دەقە، کە بـریتییە لە ڕوخسـاری دەق و نـاوەرۆکی دەق، بـابەتی دەق پەیوەسـتە بە نـاوەرۆکی دەقەوە، کە مەبەسـتی شـاعیری لەخۆگرتـووە، بـۆیە مەبەسـت وەک پێـوەری دەقێتـی

(کاریگەری لەسەر بنیاتی دەق و شێوازەکەی هەیە، چونکە نوسەر بە شێوەیەکی دیار دەقەکەی بنیات دەنێت و ئەو شێوازە گونجاوە زمانییە هەڵدەبژێرێت، کە مەبەستەکەی بێنێتەجێ) (صبیحی، ٢٠١٦، ل٩٤). مەبەستی شاعیر هەروەک بابەتی دەق دیاری دەکات بەهەمان شێوە بڕیار لەسەر جۆرێتی شێواز دەدات و گۆڕان لە بنیاتی دەق دروستدەکات، ئەمەش بوونی پێوەری مەبەستە لە دەقی شیعری کرمانجی خوارووودا، لەبەر ئەوەی مەبەستی شاعیر وەک مەرج و پێوەرێک دەبێت ئەو تین و بنەمایەی هەبێت، کە خۆی لە بابەتی دەقەکەدا بتوێنێتەوە و کاریش لە شێواز و بنیاتی دەق بکات، کۆی پرۆسەی دەقی شیعری لە کرمانجی خوارووودا، لێکەوتەی مەبەستە جۆربەجۆرەکانی شاعیری کوردە، بۆیە شاعیر لەم قوتابخانەیەدا بۆ ئەو بابەتەی، کە مەبەستەکەی تێدا بەیان دەکات زمان و شێواز و قاڵبی شیعر و وشە و زاراوە و هونەری تری پەیوەست بە تویکڵی دەق هەڵدەبژێرێت و دواتر هەڵبژاردنی هەموو ئەمانە لەگەڵ بابەتەکە جۆری دەقی شیعری و ئاست و شێوازەکەی دیاریدەکەن.

لە دەقی شیعری کرمانجی خوارووودا، مەبەستی شاعیر گرنگی خۆی هەیە و زۆرجار بڕیار لەسەر بەها و چۆنیەتی خستنەڕووی دەقەکە ئەدات، هەروەها (هۆکار و بناغەی لێکجیاکردنەوەی جۆری دەقەکانە لە یەکتری وەک دەقی شیعر و پەخشان، ئەم مەبەستە شیعرییانەی، کە لە دڵ و دەروون و ویژدانی شاعیرەوە هەڵدەقووڵێت سۆزێکی خەستی تێدا ئەبینرێت و لە چوارچێوەی باسەکانی "خۆشەویستی، ڕق، ترس و باوەڕ، چاکە و خراپە" دەسورێتەوە بە شێوەی جۆراوجۆر خۆی دەنوێنێ هەر لە ئەنجامی ئەم گۆڕانە بابەتی شیعری تر هاتەکایەوە) (رسول، ١٩٨٩، ل٢٧ - ٢٨). لە شیعری کوردیدا مەبەستێکی تایبەتی و دیاریکراوی وەک دڵداری، کە پەیوەستە بە سایکۆلۆجیای کەسێتی شاعیرەوە، لە قاڵبێکی شیعری وەک غەزەل یان پارچە شیعرێکی لیریکی چەند کۆپلەیی خۆی بەیان

دەکات، بۆ نموونە ئەگەر سەیری غەزەلێکی وەک ئەمەی خوارەوە بکەین، کە مستەفا بەگی کوردی دەڵێت:

چێشتم ئەمڕۆ ژەهری مار و ڕووحی شیرینم نەهات

زەخمی کۆنەم هاتە ژان و مەرهەمی برینم نەهات

تا دەگاتە......

کەوتمە ناو نەزع و غەم خستمیە حاڵی غەر غەرە

(کوردی)بێ کەس خۆم لە هیچ لایێ سەدای شینم نەهات (کوردی، ٢٠١٠، ل١١٥)

ئەم دەقە بابەتێکی دڵداری و ئەوینی لەخۆگرتووە و شاعیر پەیام و مەبەستێکی دەروونی هەیە، دەیەوێت گوزارشت لە حاڵەتێکی سایکۆلۆژی تایبەت بەخۆی بکات، سروشتی ئەم مەبەستەش زمانی دەربڕینی تایبەت بەخۆی هەیە و قاڵب و هونەرەکانی دەربڕین و ڕیتم و وشە و زاراوەکانی گرێدراون بە سۆز و هەستی ئیستاتیکاییەوە، بەمەش بنیاتی دەق دەکەوێتە ژێر باری مەبەستی شاعیر، بەڵام بۆ ڕووداو و بابەتی زۆرتر و فراونتر هەروەها بۆ فرە مەبەستی و نیازی جۆراوجۆر، شاعیر فۆڕم و قاڵبی تری ئەدەبی و شیعری وەک قەسیدەیەک یان داستان بەکاردێنێت بۆ گوزارشتکردن لەو مەبەستە جۆربەجۆرانەی، کە لە لای گەڵاڵە بوون، بۆ نموونە ئەحمەدی خانی بۆ مەبەست و نیازی (سیاسی، ئاینی، کۆمەڵایەتی، دەروونی) فۆڕمی داستان بەکاردێنێت لە داستانی "مەم و زین"دا، خانی چەندین گوتار و مەبەستی لە پاڵ ئەم داستانەدا دەربڕیوە، بۆیە دەبینین شاعیر لە کرمانجی خواروودا بۆ مەبەستی جۆراوجۆر و (فیکری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، ئاینی، بابەتی تر) پەنا بۆ فۆڕمی قەسیدە دەبات بەوەی مەیدانی ئەم فۆڕمە فراوانە

ڕووبەرێکی زۆرتر بۆ شاعیر دەستەبەردەکات تا مەبەستی خۆی تێدا بەیان بکات، بۆ نموونە لەم قەسیدەیەدا نالی دەڵێت:

ئەی ساکینی ڕەیاضی مەدینەی مونەووەرە

لوطفی بکە، بفەرمو: مەدینەی منەو، وەرە

تا دەگاتە ....

ڕۆژی جەزا ڕەجا بکە بۆ "نالی"ی دەربەدەر

چۆن لەم جیهانە گوناهی گەلێ زۆر و ئەکثەرە (نالی، ١٩٧٦، ل٤١٥)

لەم فۆڕمەدا، کە قەسیدەیە لەبەر ئەوەی لە ڕووی چەندییەوە گۆڕان بەسەر ژمارەی دێڕەکاندا هاتووە، بۆیە لە دەقەکەدا شاعیر چەندین نیاز و مەبەستی خۆی دەردەبڕێت و دەقەکە سۆزێکی قووڵی ئاینی تێدایە, هەموو بابەتەکانی وەک "وەسف و ستایش و شانازی و ئامۆژگاری و ئاینی... تاد" لەخۆدەگرێت و دەقێکە زانیارییەکی زۆری تێدا بەرجەستەکراوە. بۆیە شاعیر وا دەبینێت کە زۆری سۆز و فراوانی واتا و مەبەستەکانی لە غەزەلێکدا دانانیشێت و پەنا بۆ فۆڕمی قەسیدە دەبات. یان زۆرجار دەبینین کاتێک شاعیرێک پەیامێکی زانستی هەیە و دەیەوێت زانستێک بگوازێتەوە، کە مەبەستی سەرەکی فێرکردنە، ئەمە دەچێتە چوارچێوەی شیعری فێرکردن بەهۆی ئەم مەبەستە گۆڕان بەسەر دەق و ڕەگەزەکانی ناو دەقە شیعرییەکەدا دێت، شاعیر لەم جۆرەدا بۆ گوزارشتکردن لەم مەبەستە زانستییە، لە ڕەگەز و بنەمای سۆز دووردەکەوێتەوە. بۆ نموونە ئەحمەدییەکەی شێخ مارف و شیعرەکانی پیرەمێرد و گۆران و شاعیرانی تر، کە بۆ مەبەستی فێرکردنی بابەتییکی زانستی نوسراون.

پەسـەندێتی وەک پێـوەرێکی تـری دەق، لە دەقـی شـیعری کرمـانجی خـواروودا تێبینیـدەکرێت، چـونکە دەقـی شـیعری ئەم قوتابخـانەیە ئەو خاسیەتەی تێدایە، کە کار لە هەڵوێستی وەرگر و خوێنەر بکات، واتا ئەو دەق و بەرهەمەی کەوا لە لایەن شاعیرێکەوە خراوەتەڕوو، جێگای قبووڵ و دانپێـدانان و تێڕامـانی وەرگـرە، وەک وروووژێنەرێـک دەبێـتە هـۆی وروووژانـدنی خـوێنەر و وەرگـر، ئەمەش زۆرجـار پێـوەری پەسـەندێتییە، ڕێژەی کـاریگەربوون و ئـاوێتەبوونی وەرگریش لە دەقەکەدا لەسـەر دوو بنەمـای سـوود و چێـژی دەق چـڕدەبێتەوە، پەسـەندێتی واتە ئـاویتەبوونی وەرگر لەگەڵ دەقی شیعری بەهـۆی یەکێک لەم دوو بنەمایە یان هەردوو بنەما، بێگومان دەقی شیعری کوردی لەم قوتابخانەیەدا دنیابینی شاعیری لەخۆگرتووە و هەرچەنـدە ئەگەر دەقەکە دەقێکی خـودی و لیریکیش بێت، ئەوا هەر بارگـاوییە بە مەعـریفە و ڕۆشـنبیری شـاعیرەوە و تـابلۆی بەخشینی زانیاریی جۆراوجۆرە، لەم ئاراستەیەدا دەقی شیعری کرمـانجی خواروو سوودی کلتووری و فەرهەنگی و بەخشـینی زانیـاری هەیە بەپێـی بارگاویبوونی دەق بە بیرکردنەوە و خەیـاڵ و زانیـاری و ژینگەی شـاعیر، دۆخێکی ئەدەبی و دنیـابینی و ڕۆشـنبیرییەک بە وەرگـر دەبەخشـێت. ئەم سوودبەخشـینە بنەمـایەکە بـۆ پەسـەندێتی دەق. دواتـر دەقـی شـیعری لە کرمانجی خوارووودا، بەهۆی بـوونی ئیسـتاتیکای دەق و بنیـاتی هـونەری و ڕەهەندەکانی تری پەیوەست بە شـیعر و هەسـتی ئیسـتاتیکی وەرگـر، چێـژ بە خوێنەر دەبەخشێت، ئەمەش دەبێتە بنەمایەکی تر بۆ وەرگـر تـا قبووڵی دەق بکـات، لەسـەر بنەمـای پێوەری پەسـەندێتی دەقی شیعری کرمـانجی خـواروو ناسـنامەی دەقێتـی وەردەگرێـت، هەرچەنـدە ئەمە پەیوەسـتە بە جەمسەری وەرگری دەقەوە لەسەر بنەمای سوود و چێژ ئیسـتیجابەی بۆ دەقێتی دەق دەبێت. ئەگەر سـەیری دەقـی شـیعری کـوردی بکـەین لەژێـر خوێنـــدنەوەی هەر یەکە لە پێوەرەکـــانی "ڕاگەیانـــدن، هەڵوێســـت و دەقئـاوێزان"دا، ئەو مەرج و پێـوەرانەی دەق لە شـیعری ئەم قوتابخـانەیەدا بە ئاشـکرا دەبینـرێن، بـۆ نمـوونە پێـوەری ڕاگەیانـدن، کە پەیوەسـتە بە

ڕێـژەی ئەو زانیارییـانەی دەقێکـی دیـاریکراو بە وەرگـری دەدات، لەگەڵ چـۆنیەتی بەرجەسـتەبوونی زانیـاری لە دەقـی شـیعریدا، دەقـی شـیعری کوردی، هەڵگری ڕێژەیەکی زۆرە لە زانیاری و پەیامی جیاجیای شاعیری لەخۆگرتـووە، لەو سـەردەمەدا شـاعیر خـاوەن گوتـار و ئاسـتێکی بەرزی زانسـتی و ڕۆشـنبیری بـووە، واتە (شـاعیرانی ئەم ڕۆژگـارە لەبەر ئەوەی خوێندەواری باشیان هەبووە لە زانستەکانی ئەو سەردەمە و زۆر چاک لە شـیعری کلاسـیکی ئیسـلامیي "عەرەبـی، فارسـی، تـورکی، عوسـمانی" گەیشـتوون، هەر لەسـەر ڕێـگە و شـوێن تاقیکردنەوەکـانی ئەو دەسـگایە شیعری کوردی نوێیـان دامەزراند) (خەزنەدار۲۰۱۰، ل٥٤). بەهـۆی ئەوەی شـیعر پـێش پەخشـان کەوتـووە، بـۆیە دەقـی شـیعری، ئەرکـی دەربڕینـی مەعـریفە و مەبەسـتی جۆراوجـۆری شـاعیری بینیـوە، گوزارشـت لە بـارودۆخی دەروونـی و کـۆمەڵایەتی شـاعیر و ژیـنگە و ڕووداوەکـانی سـەردەمی شـاعیر دەکـات و هەروەهـا ئەرکـی جۆراوجـۆری دەروونـی و کۆمەڵایەتی و ئاینی و سیاسی بینیوە لەو سـەردەمەدا، هەر ئەمەشـە، کەوا پێوەری "هەڵویست" جەختی لەسەر دەکاتەوە.

بـابەتی وەرگـرتن و کـارتێکردن و تـوانەوەی دەقەکـانی تـر لە دەقـی شـیعری کرمـانجی خـوارووداً، کە خـۆی لە دەقئاوێزانـدا دەبینێـتەوە، ئەمە زۆر بە زەقـی هەسـتی پـێ دەکرێـت لە شـیعری کـوردی و لە ئەدەبیـاتی شـیعری کرمـانجی خوارووداً، بەهۆکـاری ئەوەی، کە کوردسـتان مەحکوم بـووە بە دابەشـکردن و هەژمـوونی دەسـتەڵاتی وڵاتـانی دراوسـێ بەسـەرییەوە، وای کـردووە زمـان و کلتـوور و ئەدەبیاتی ئەم وڵاتـانە بێتە نـاوەوە و کـار لە شـاعیرەکان بکـات، ئەمە لەلایەک، وەرگرتنـی ئـاینی ئیسـلامیش لە لایەکـی تـر، کە وای کـردووە خوێنـدن بکەوێـتە حـوجرەی مزگەوتەکـان و زانسـتە شـەرعی و بابەتەکـان بە زمـانی عەرەبی بخـوێنن، بەمەش شاعیری کورد شارەزاییەکی زۆری لە زمان و ئەدەبیاتی عەرەبی دەستخستووە، واتە (خوێندەواری کورد تاکو سەرەتاکانی سەدەی بیستەم

ڕۆشـنبیرییەکەیان عەرەبیـی ئیسـلامی بـووە و کتێبەکـانی زانسـتی ئەو سـەردەمە بە زمـانی عەرەبـی بـوو،... ئەدەبیـاتی فارسـی بە پـلەی یەکەم کاریگەری بەسـەر ئەدەبیاتی کوردیدا هەبووە و بە پلەی دووەم زمان و ئەدەبی عەرەبی دێت، شـاعیرانی ئەو سـەردەمە هەموویـان مەلا بـوون و عەرەبییەکی چاکیـان زانیوە، توانیویـانە بەو ڕۆشـنبیرییە عەربییە ئەدەبی کـوردی پـێ موتـوربە بـکەن، زاراوە هەمەجۆرەکـانی زمـان و ئەدەبـی عەرەبی لە ئەدەبیاتی کوردی بەکاربهێنن) (شـوان، ٢٠١٤، ل١٨٥ ـ ١٨٦). ئەمەش ڕاستەخۆ و ناڕاستەوخۆ کاری لە کۆگای عەقڵی شیعری شاعیری کورد کردووە، وای کردووە مادە و توخمی شیعری و قاڵبی شیعر و مەبەست و دەلالەت و وێنەی شیعری ئاوێتەی دەقی شیعرەکانیان بێت، واتە دەقـی دەرەکـی و ڕەهەنـدەکانی لە دەقـی شـاعیرەکاندا بتـوێتەوە. ئەم توانەوەی دەق لە ناو دەقە، کە خۆی لە دەقئاوێزاندا دەبینێتەوە، وەنەبێت بۆ دەق سیفەتێکی نەرێنی بێت، بەڵکو حاڵەتێکی پۆزەتیڤە بۆ دەق و لەگەڵ سروشتی دەق دەگونجێت و پێوەرێکیشە بۆ دەقێتی. بەڵام کە لە سنووری دەقئـاوێزان و کـاریگەریی ئەدەبـی دەرچـوو بەهـۆی لاسـاییکردنەوەیەکی ڕووتی بابەت و بیر و وێنەی هونەری و زاڵکردنی ئەزموونی شاعیرێکی تر بەسەر ئەزموونی شیعر نوسینی خۆیدا، بەمە دەقی بەرهەمهاتوو لەژێر ئەم بـارەدا هەر لە بنـاغەڕا بەهـا و ناسـنامەی دەقێتـی بەو ئاڕاسـتەیە دەخاتەڕوو، چونکە لە بری ئەوەی دەقی کۆن لە ئەزموون و دەقی خۆیدا بتوێنێتەوە، ئەوا دەقی خۆی لە دەقێکی کۆندا دەتوێنێتەوە. بە شێوەیەکی گشتی, ئەگەر سـەیری دەقـی شـیعری کـوردی بکەیـن بەپێـی ئەم بنەمـایە، ئەوا لە زۆر قۆنـاغ و لای زۆر شـاعیر ئەم دۆخەمـان بۆ دەردەکەوێت، کە بـریتییە لە تـوانەوەی دەق و ئەزمـوونی شـاعیری کـورد لە فۆڕم و بیـر و وێنەی هونەری دەقێکی بیانی یان ئەزموونێکی شاعیری بیانی، ئەم لادان لە دەقئاوێزانەش پەیوەستە بە کۆمەڵێک هۆکارەوە، وەک زاڵبوونی کلتوور و ئەزمـوونی ئەدەبـی بیـانی بە ڕێژەیەکـی فـراوان بەسـەر ئەدەبـی کـوردییەوە، بـۆیە دەقـی شـیعری کـوردی لە زۆر حاڵەتـدا و لای زۆر

شـاعیری کـورد سـنووری دەقئـاویزان دەبەزێنێـت و ناسـنامەی دەقێکـی سەربەخۆی پەیوەست بە بارودۆخی سایکۆلۆژی و سۆسیۆلۆژی شاعیر وەرناگرێت. تیـۆری ئەدەبی لەو بـارودۆخەی دەق قوولـدەبێتەوە، ڕێـژەی پەیوەسـتبوونی دەق بە ژیـنگە و سـەردەم و ئەزمـوونی شـاعیر لە چ ئاسـتێکدایە، لەم ڕوانـگەیەوە ناسـنامەی دەق بە بەرهەمێکـی شـیعری دەبەخشـێت، یـانیش بە پێچەوانەوە بەهـۆی تـوانەوەی کەسـێتی شـاعیر لە وێنە و بیـر و ئەزمـوونی شـاعیرێکی تـر، ونبـوون و بـێ شـێوازی بەرهەم دروستدەبێت و بەمەش ئەم بەرهەمە لە پێوەری دەقێتی دووردەکەوێتەوە. ئەمـانە پێـوەری گشـتین بـۆ ئەوەی بەرهەمێـک ناسـنامەی دەقبـوون وەربگرێت، کە لە لایەن زۆر زانا و ڕەخنەگر و تیۆرستانی بواری ئەدەب جەختـی لەسـەر کـراوەتەوە، هەروەهـا سـەرەڕای ئەوانە زۆر مەرج و پێـوەری تـریش بـۆ چەمکـی دەق و دەقبـوون، لە لایەن ڕەخنەگـران و تیۆریستانی ئەدەبییەوە پێشکەش کراوە، هەموو ئەوانە چەند خاسیەت و پێوەرێکی گشتین بۆ فۆڕم و بوونی دەقێتی, چونکە ناکرێت هەموو ئەم پێوەرانە بەسەر یەک جۆرە دەقدا فەرز بکرێن، هەموو جۆرە دەقێک ملکەچ نابێت بۆ هەموو پێوەر و ڕەگەز و مەرجێکی دیاریکراوە بۆ ئەوەی بەهـای دەقێتـی خـۆی بسـەلمێنێت. بەپێـی ئەم پێـوەرانەی سـەرەوە، کە لە بنەمـا گشـتییەکانی دەق دەڕوانـن شـیعری کرمـانجی خـواروو پابەنـدە بە پێوەرەکـان و ناسـنامەی دەقبـوون وەردەگرێت. تیـۆری ئەدەبـی ئەمە لە قووڵبوونەوە لە دەقەکانی شیعری کرمانجی خواروودا بەدەستدێنێت، واتە لە هەنـاوی بەرهەمـی داهێنـراودا نەک دەسـتووری تیـۆری، چـونکە خـۆی شاعیرانی کرمانجی خواروو لەسەر ئەم پێوەرە گشتییانە دەقی شیعرییان نەنوسیوە، واتە وەکو نەخشەیەکی ئەندازەیی ئەم پێوەرانەیان لە لا نەبووە تـا بینـای دەقی شیعری لەسـەر بکـەن بەڵکو ئەم پێوەرانە لەسـەر بنـەمای بوونی دەقەکانەوە وەرگیراون.

ئەنجامەکان:

١. دەقی شیعری کوردی لەم قوتابخانەیەدا، ئەو بنیاتە قووڵەی هەیە، کە لە پێوەرە گشتییەکانی دەق ئاماژەی پێکراوە، کە خۆی لەچەندین تەوەری وەک: (زمان، پەیامداری، بابەت و مەبەستی شاعیر، بەیەکەوەنوسان و گونجان، ڕاگەیاندن، هەڵوێست، دەقئاوێزان، پەسەندێتی... تاد) دەبینێتەوە، ئەم بنیاتە لە شیعری کرمانجی خوارووودا، بەپێی سروشتی ژینگەی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئاینی و ڕۆشنبیری و کلتووری جیاکاری و تایبەتمەندی وەردەگرێت و بڕیار لەسەر جۆرێتی ژانرەکەش دەدات.

٢. دەقی شیعری کوردی لەم قوتابخانەیەدا، سەرەڕای کاریگەری ئەدەبیاتی ناوچەیی بەسەریەوە، خاوەنی بنیاتێکی تایبەت بە خۆیەتی، ئەو تایبەتمەندییەش لە زمانی دەربڕینەوە دەستپێدەکات، چونکە زمانی کوری خاوەنی دانەی فەرهەنگی و یاسا ڕێزمانییەکانی تایبەت بە خۆیەتی، شاعیری کورد پەیام و هەست و سۆز و دنیابینی و دەلالەت و هەستی جوانناسییانەی خۆی لە ڕێی زمانی کوردییەوە بەرجەرستەکردووە. ئەم زمانەش سروشتێکی نەتەوەیی هەیە و ئەم سروشتەش سروشتێکی ناوچەیی بە دەقی کوردی بەخشیوە.

٣. دەقی شیعری لە هەموو قۆناغەکانی ئەم قوتابخانەیەدا، پێوەری تایبەتی و خاسیەتی دەقی شیعریی خۆی هەیە، لە بوونی ڕەهەندەکانی "زمان، کێش و سەروا، جوانکاریی هونەری ، وێنەی شیعری، ئیستاتیکا، چێژ... تاد"، بوون و جۆری ئەم ڕەهەندانە بەپێی قۆناغەکان جیاوازییان تێدا بەدی دەکرێت، هەر بوونی ئەم جیاوازییانەشە، کە قۆناغی شیعری کلاسکی کوردی و شیعری نوێی کوردی لە شیعری کرمانجی خوارووودا دروستکردووە.

٤. ڕوخساری دەقی شیعری کلاسیکی لە کرمانجی خوارووداە لە پێوەرەکانی ڕوخساری دەقی شیعری دەرەکییەوە هاتوون. بەڵام دواتر جێگای خۆیان لە شیعری کوردیدا گرتووە، تا بوون بە بنەما و پێوەر لەم قوتابخانەیەدا بۆ نوسینی بەرهەمی شیعری تر. پاشان لە قۆناغی نوێکردنەوەی شیعری کوردیدا، دوای جەنگی یەکەمی جیهانی گۆڕانێکی تا ڕادەی ڕیشەیی لە ڕوخسار و ناوەرۆکی دەقی شیعری ڕوویدا، کە لە ڕەهەندێکی بنیاتی دەقەوە دەستیپێکرد، تا هەموو بنیات و پێکهێنەکانی دەقی شیعری گرتەوە.

٥. مەبەست و بنیاتی پەیامداری دەقی شیعری لە کرمانجی خوارووداە بەپێی قۆناغەکان گۆڕاوە، لە قۆناغی شیعری کلاسیکدا، لە ڕووی ناوەرۆکەوە زیاتر هەستی تاکە کەسی و بابەتێکی ویژدانی بەیانکردووە، مەبەستی شاعیر نیشاندانی دۆخی دەروونیی خۆیەتی کە بەهۆی خۆشەویستیی یارەوە دووچاری بووە، لەپاڵ ئەم ناوەرۆکەشدا، بابەتەکانی تری وەک (شانازی، ئاینی و سۆفیگەری، ستایش، وەسف، دلێری و قارەمانێتی، خۆشەویستیی نیشتیمان... تاد) تێدا دەبینرێن، بەڵام لە شیعری نوێدا، پەیامداری دەق بابەت و مەبەستی تری سیاسی و کۆمەڵایەتی و بابەتەکانی تری مرۆڤخوازی لەخۆدەگرێت.

سەرچاوەکان

سەرچاوە کوردییەکان

کتێبەکان

- بایز: د. هەڵمەت. ٢٠١٣، دەقاویزان لە ڕۆمانی دواهەمین هەناری دونیای بەختیار عەلیدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی شەهاب، هەولێر.
- بەرزنجی: یاسین قادر. ٢٠٠٩، هونەری دراما ڕامانێک لە درامای کوردی، چاپخانەی کەمال، سلیمانی.
- حاجی قادری کۆیی: ١٩٨٦، دیوان. لێکۆڵینەوە: سەردار میران و کەریم مستەفا شارەزا، چاپخانەی ڕۆشنبیری لاوانی کوردستان، بەغدا.
- حەمدی: ٢٠٠٨، دیوان. عەبدوللا خدر مەولوود، ، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر.
- حەمەکریم: حەمەسەعید. ١٩٨٦، دیداری شیعری کلاسیکی کوردی، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، بەغداد.
- خەزنەدار: د. مارف. ٢٠١٠، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی سێیەم، چاپی دووەم، دەزگای چاپ و بڵاوکراوەی ئاراس، هەولێر.
- خەیات: ئاری عوسمان. ٢٠١١، سێ وێستگەی ئەدەبی، چاپی یەکەم، چاپخانەی سلیمانی، سلیمانی.
- دەشتی: کەریم. ٢٠١٣، ئەدەب و فەلسەفە، چاپی دووەم، چاپخانە ؟، هەولێر.

- ڕافێـل: سـالیک. ٢٠٠٩، شـیکارکردنێکی گوتـاری چیـرۆکە هەواڵ، وەگێڕانی: د. شێرکۆ حەمە ئەمین قادر، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕەنج، سلیمانی.

- رسـول: د. شـکوریە. ١٩٨٩، ئەدەبـی کـوردی و هونەرەکـانی ئەدەب، چاپخانەی خوێندنی باڵا، زانکۆی سەلاحەددین.

- سالم: ٢٠١٥، دیوان، ساغکردنەوەو لێکدانەوە: مەلا عبدالکریمی مدرس ـ فاتح عبدالکریم ـ محمدی مەلای کەریم، بەرگی دووەم، چاپخانەی بنکەی ژین، سلیمانی.

- سـەعید: د. نـاز ئەحـمەد. ٢٠١٧، دەنگـی مسـتەفا بەگـی کـوردی لەشـیعری کلاسیکی کوردیدا، چاپی یەکەم، خانەی چاپ و پەخشی ڕێنما، سلیمانی.

- شـوان: د. ئیبـراهیم ئەحـمەد. ٢٠١٤، بەراوردی ئەدەبی، چـاپی یەکەم، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر.

- صـبیحي: د. محمـد الاخضـر. ٢٠١٦، دەروازەیەک بـۆ دەقناسـی و بوارەکـانی پراکتیزەکردنـی، وەرگێڕانـی: د. ئیبـراهیم ئەحـمەد شـوان، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر.

- عـارف: حەمە کەریـم. ٢٠٠٩، پەیڤسـتانی مـن، چـاپی یەکەم، بەڕێوەبەرێتی چـاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی، سلێمانی.

- قادر: د. خانزاد عەلی. ٢٠١٢، زمـانی شیعری حـاجی قادری کۆیی ومەحویی وشێخ ڕەزای تاڵەبانی، چاپی یەکەم، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر.

- کـاکی: حەمە نـوری عـومەر. ٢٠٠٨، شـێواز لە شـیعری کلاسـیکی کوردیـدا، چـاپی یەکەم، چاپخانەی تیشک، سلێمانی.

- کوردی: ٢٠١٠ دیوان، لێکۆڵینەوە: محەمەد مستەفا"حەمەبۆر، چاپی یەکەم، بەرگی١ ، دەزگاری چاپ و بڵاوکراوەی ئاراس، هەولێر.

- محمد: د. عبدالقادر حمه امین. ٢٠٠٨، بنیاتی کارنامەیی لە دەقی نوێی کوردیدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی تیشک، سلیمانی.

- مشیر: پ. ی. د. عبدالواحید. ٢٠١٤، ثراکماتیکی دەق و گوتار، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئاوێر، هەولێر.

- مەحوی: ١٩٨٤ دیوان، لێکۆڵینەوە: مەلا عبدالکریمی مدرس ـ محمدی مەلای کەریم، چاپی دووەم، چاپخانەی حیسام، بەغداد.

- نادر: ئەدیب. ٢٠١٤، گەڕانەوە بۆ ماڵی یەکەم، چاپخانەی حاجی هاشم، بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی، هەولێر.

- نالی: ١٩٧٦ دیوان، لێکۆڵینەوە: مەلا عبدالکریمی مدرس و فاتح عبدالکریم، پێداچوونەوە: محمدی مەلای کەریم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغداد.

- ب. نامەی ئەکادیمی

- تۆفیق: قەیس کاکل. ٢٠٠٢، پەیوەندییەکانی نێو دەق، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر.

- ج. گۆڤارە کوردییەکان

- حمەأمین: پ. ی. د. عبدالقادر. ٢٠١٣، بنەماکانی هەڵوەشاندنەوە، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، ژمارە ٤٠، بەشیB.

- سەراج: هاشم. ٢٠١٣، خۆشی دەق، ، گۆڤاری ڕامان، ژمارە ١٩٥.

- فەتــاح: م. ی. ڕزگــار عمــر. ٢٠١٥، چێــژی دەق لە شــیعرەکانی قوبــادی جەلیلزادەدا، گۆڤاری زانکۆی ڕاپەڕین، ژمارە٤.

- گۆران: عەبدوڵڵا. ١٩٦١، کۆن و تازەیی لە هەڵبەستا، گۆڤاری هیوا، ژمارە ٣١، ساڵی (٤)ی کانوونی دووەم.

سەرچاوە عەرەبییەکان

کتێبەکان

- ابو زيد: نصر حامد. ١٩٩٩، اشكاليات القراة وأليات التأويل، الطبعة الخامسة، المركز الثقافي العربي.

- انكفيست: نيلس أريك. ٢٠٠١، الاسلوبية اللسانية، ترجمة احمد مؤمن، مطبوعات منتوري، القسنطينة.

- بحيرى: سعيد حسن. ١٩٩٧، علم اللغة النص المفاهيم والتجاهات، الطبعة الاولى، دار نوبار للطباعة، القاهرة.

- بن ذريل: عدنان. ٢٠٠٠، النص والأسلوبية بين النظرية والتطبيق، منشورات اتحاد الكتاب العرب، اسكندرية.

- بوقراند: روبرت دى. ١٩٩٨، النص والخطاب، الاجراء، ترجمة: د. تمام حسان، الطبعة الاولى، الناشر عالم الكتب، القاهرة.

- زنياك: زتسيسلاف واور. ٢٠٠٣، مدخل الى علم النص مشكلا بناء النص، ترجمة/ أ. د. سعيد حسن بحيرى، الطبعة الاولى، مؤسسة المختار للنشر والتوزيع، القاهرة.

- شايب: أحمد. ١٩٦٦، الاسلوب، الطبعة السادسة، المطبعة ؟ ، القاهرة.

- عفيفي: د. احمد. ٢٠٠١، نحو النص اتجاه جديدة في الدرس النحوي، الطبعة الاولى، الناشر مكتبة الزهراء الشرق، القاهرة.

- عياشى: د. منذر. ٢٠٠٢، الاسلوبية و تحليل الخطاب، الطبعة الاولى، مركز الانماء الحضارى، سوريا.

- يقطين: سعيد. ١٩٨٩، انفتاح النص الروائي، الطبعة الاول، المكز الثقافي العربي، الدار البيضاء، بيروت.

گۆڤاره عەرەبییەکان

- ابرير: بشير. ١٩٩٥، السيميائية وتبليغ النص الادبي، مجلة منهل، العدد ٥٣٤.

- باختن: ميخاييل. ١٩٨٥، مسألة النص، ترجمة: محمد على مقلد، مجلة الفكر العربي المعاصر، بيروت، العد ٣٦.

- مصلوح: سعيد. ١٩٩١، نحو أجرومية للنص الشعري دراسة في قصيدة جاهلية، مجلة فصول، مجلد ١٠، العد١-٢.

- ج. ئینتەرنێت

- بيرقدار: قحطان. ٢٠١٦ الأسلوب الأدبي والأسلوب العلمي. (ئونلاین) www.alukah.net/literature_language

Abstract

Kurdish Poetry from the perspective of the criteria of textuality, Kurdish poetry texts of Central Kurdish dialect as an example

This research is entitled “Kurdish Poetry from the perspective of the criteria of textuality, Kurdish poetry texts of Central Kurdish dialect as an example". It is part of the doctoral thesis which aims at examining the nature and properties of text. This – the nature of text - has been focused on by critics and theorists in various ways. It has also been interpreted differently within the framework of the philosophy of literature, literary criticism and literary theory.

This research sheds light on the nature and value of text within the framework of theoretical and critical viewpoints. It highlights the general and specific criteria of textuality and claims that on the basis of those criteria a text receives its scientific identity. These measures are some general features for the existence of textuality and they cannot be imposed on one type of text.

The research gives a theoretical and critical analysis of Kurdish poetry texts of Central Kurdish dialect in the light of the concept of text and its texuality criteria. According to the criteria, that consider the general and specific principles of “text”, Kurdish poetry texts of Central Kurdish dialect are bound to those criteria and receive identity of textuality. This is because the structure of Kurdish poetry texts of Central Kurdish dialect has its own properties in respect of language, meaningfulness, identity, type of genre and literary elements such as idea, imagination, emotion and form. These aspects build the structure of the texts. The aspects, throughout the history of this literary school, have changed which could be known through analyzing and studying the texts with the theoretical and critical criteria.

Key words: Textuality, The nature of Text, Structure of Text, Intentionality, Cohesion, Informativity

ملخص:

الشعر الكردي من منظور معايير النصوص، النصوص الشعرية الكردية للهجـــــــــة الكرديـــــــــة المركزيـــــــــة كمثـــــــــال.
هذا البحث عنوانه "الشعر الكردي من منظور معايير الكتابة، النصوص الشعرية للكردية المركزية الكردية كمثال"، وهو جزء من أطروحة الدكتوراه التي تهدف إلى دراسة طبيعة وخصائص النص. النص - تركز على النقاد والمنظرين بطرق مختلفة ، كما تم تفسيره بشكل مختلف في إطار فلسفة الأدب والنقد الأدبي والنظرية الأدبية.

يلقي هذا البحث الضوء على طبيعة وقيمة النص في إطار وجهات النظر النظرية والنقدية. وهو يسلط الضوء على المعايير العامة والخاصة للنصوص والمطالبات، على أساس تلك المعايير، يتلقى النص هويته العلمية. هذه التدابير هي بعض السمات العامة لوجود نصية، ولا يمكن فرضها على نوع واحد من النص.

يقدم البحث تحليلاً نظرياً ونقدياً لنصوص الشعر الكردي للهجة الكردية المركزية في ضوء مفهوم النص ومعاييره للتقييم. وفقا للمعايير، التي تنظر في المبادئ العامة والخاصة "للنص"، فإن النصوص الشعرية للكردية المركزية الكردية مرتبطة بهذه المعايير وتتلقى الهوية النصية. هذا لأن بنية النصوص الشعرية الكردية للهجة الكردية المركزية لها خصائصها الخاصة فيما يتعلق باللغة والجدوى والهوية ونوع النوع والعناصر الأدبية مثل الفكرة والخيال والعاطفة والشكل. هذه الجوانب بناء هيكل النصوص. تغيرت الجوانب، عبر تاريخ هذه المدرسة الأدبية، والتي يمكن أن تعرف من خلال تحليل ودراسة النصوص بالمعايير النظرية والحرجة.

الكلمات المفتاحية: النصوص، طبيعة النص، بنية النص، النية، التماسك، المعلوماتية.